

Brza procena
**zloupotrebe
dečjeg rada u
poljoprivredi u
Republici Srbiji**

Mart 2018

Publikacije Međunarodne organizacije rada uživaju zaštitu prava na osnovu Protokola 2 Univerzalne konvencije o zaštiti prava. Međutim, kratki odlomci iz ovih publikacija se mogu reprodukovati bez dozvole pod uslovom da se izvor navede. Za prava reprodukcije ili prevoda, treba se obratiti MOR Publikacijama (Prava i Dozvole), International Labour Office, CH-1211 Geneva 22, Switzerland ili putem imejla: rights@ilo.org. U Međunarodnoj organizaciji rada su takvi zahtevi dobrodošli. Biblioteke, institucije i drugi korisnici registrovani u okviru organizacija za zaštitu autorskih prava mogu da kopiraju ovu publikaciju u skladu sa dozvolama koje su im izdate u tom cilju. Posetite www.ifrro.org kako biste pronašli organizaciju za zaštitu autorskih prava u svojoj zemlji.

FUNDAMENTALS

Brza procena zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi, Međunarodna organizacija rada, Sektor za Fundamentalne principe i prava na radu [FUNDAMENTALS], - Ženeva: MOR, 2018.

ISBN: 978-92-2-132169-9 (Štampano izdanje); 978-92-2-132170-5 (Web pdf)

International Labour Office; ILO Fundamental Principles and Rights at Work Branch

Takođe dostupno na engleskom jeziku: *Rapid Assessment on Child Labour in Agriculture in the Republic of Serbia*, International Labour Office, Fundamental Principles and Rights at Work Branch [FUNDAMENTALS], - Geneva: ILO, 2018, ISBN: 978-92-2-132169-9 (Štampano izdanje); 978-92-2-132170-5 (Web pdf).

ILO Cataloguing in Publication Data

ZAHVALNICA

Ovaj izveštaj je pripremila SeConS grupa za razvojnu inicijativu, konsultant MOR, u okviru projekta „Angažovanje i podrška na nacionalnom nivou za smanjenje pojave zloupotrebe dečjeg rada [CLEAR]“.

Finansiranje ove publikacije MOR obezbedilo je Ministarstvo rada SAD (USDOL) u okviru ugovora o saradnji broj IL-24943-13-75-K na projektu „Angažovanje i podrška na nacionalnom nivou za smanjenje pojave dečjeg rada [CLEAR]“ [GLO/13/22/USA].

Ova publikacija ne izražava stavove i politike Ministarstva rada SAD, a pominjanje trgovinskih imena, komercijalnih proizvoda ili organizacija ne podrazumeva odobrenje od strane Vlade SAD. Federalni budžet obezbedio je svih 100 procenata ukupnih troškova Projekta GLO/13/22/USA, ukupno USD 7.950.000.

Odredbe korišćene u publikacijama MOR koje su u skladu sa praksom Ujedinjenih Nacija i prezentacije tog materijala ne izražavaju bilo kakvo mišljenje Međunarodne organizacije rada po pitanju pravnog statusa neke države, oblasti ili teritorije ili njenih vlasti, ili kada je reč o promeni njenih granica.

Odgovornost za mišljenja iznesena u potpisanim člancima, studijama ili drugim doprinosima pripada isključivo njihovim autorima, i publikacija ne predstavlja odobrenje stavova iznetih u njoj od strane Međunarodne organizacije rada.

Pozivanje na imena firmi i komercijalnih proizvoda i procesa ne znači da su oni priznati od Međunarodne organizacije rada, a ukoliko neka firma ili komercijalni proizvod nisu pomenuti to ne znači da se oni ne odobravaju.

Publikacije i elektronska izdanja MOR mogu da budu obezbeđena u glavnim knjižarama i putem platformi za elektronsku distribuciju, ili se mogu direktno naručiti na ilo@turpin-distribution.com. Za dodatne informacije posetite našu internet-stranicu: www.ilo.org/publns ili nas kontaktirajte na ilopubs@ilo.org.

Posetite našu internet-stranicu: www.ilo.org/childlabour

Sadržaj

Spisak skraćenica	6
Uvod	7
1. Definicije i metodologija	8
1.1 Definicije	8
1.2 Metodologija prikupljanja podataka	10
2. Dečji rad u Srbiji: Normativni okvir	12
2.1 Međunarodne konvencije	12
2.2 Nacionalni okvir	13
3. Rasprostranjenost i karakteristike zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji: dostupna saznanja	15
3.1 Podaci iz Ankete o radnoj snazi	16
3.2 Slika zloupotrebe dečjeg rada na osnovu podataka MICS istraživanja	17
3.3 Podaci iz Popisa poljoprivrede	20
3.4 Posebna istraživanja o zloupotrebi dečjeg rada	20
4. Brza procena zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi: ključni nalazi iz kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja	21
4.1 Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi: brojke i karakteristike	21
4.1.1 Broj dece izložene dečjem radu u poljoprivredi	21
4.1.2 Rad na opasnim poslovima	23
4.1.3 Zloupotreba dečjeg rada i veličina gazdinstva	25
4.1.4 Zloupotreba dečjeg rada i tip gazdinstva	26
4.1.5 Dinamika rada u poljoprivredi	26
4.1.6 Vrste poslova koje deca obavljaju u poljoprivredi	30
4.2 Rodni aspekti rada dece u poljoprivredi	31
4.3 Faktori koji utiču na zloupotrebu dečjeg rada	33
4.4 Uticaj zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi	34
4.5 Znanja i stavovi o zloupotrebi dečjeg rada	37
4.6 Kućni poslovi	38
5. Studije slučaja	39
5.1 Studija slučaja 1: Dečji rad na gazdinstvu koje proizvodi za sopstvene potrebe	39
5.1.1 Karakteristike domaćinstva	39
5.1.2 Karakteristike dečjeg rada i percepcija rizika	40
5.1.3 Rodni obrasci podele rada	41
5.1.4 Razlozi i posledice dečjeg rada	41
5.2 Studija slučaja 2: Dečji rad na gazdinstvu koje proizvodi za tržište	43
5.2.1 Karakteristike domaćinstva	43
5.2.2 Karakteristike dečjeg rada i percepcija rizika	43
5.2.3 Rodni obrasci podele rada	45
5.2.4 Razlozi i posledice dečjeg rada	46

5.3 Studija slučaja 3: Dečji rad u poljoprivrednom preduzeću	47
5.3.1 O preduzeću	47
5.3.2 Karakteristike dečjeg rada	47
5.3.3 Poslovi u kojima se angažuju deca	48
5.3.4 Uzrast i pol dece	48
5.3.5 Dinamika i intenzitet rada	48
5.3.6 Radni uslovi	48
5.3.7 Način organizacije rada i socijalni odnosi u radnom okruženju	49
5.3.8 Izloženost opasnim poslovima i rizicima u radnom okruženju	49
5.3.9 Rodni aspekti dečjeg rada	50
5.3.10 Motivacija dece da rade i poslodavaca da angažuju decu	50
6. Zaključci	51
7. Preporuke	53
Literatura	54
Prilozi	56
Prilog I: Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu	56
Prilog II: Istraživački instrumenti	62
Prilog III: Vremenski okvir kvalitativnog dela istraživanja	99

Spisak tabela i grafikona

Tabele

Tabela 1: Oblici zloupotrebe dečjeg rada	9
Tabela 2: Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi	9
Tabela 3: Uzorak za anketu domaćinstava	10
Tabela 4: Sektori u kojima je zastupljena zloupotreba dečjeg rada	16
Tabela 5: Zaposlenost i radno vreme dece koja nisu u sistemu obrazovanja.	17
Tabela 6: Rasprostranjenost zloupotrebe dečjeg rada	18
Tabela 7. Kalendar ekonomske aktivnosti dece na poljoprivrednim poslovima, prema veličini obrađivane zemlje, procenat angažovane dece i srednje vrednosti za broj dana i broj sati	27
Tabela 8. Kalendar ekonomske aktivnosti dece na poljoprivrednim poslovima, prema tipu glavnog proizvoda, procenat angažovane dece i srednje vrednosti za broj dana i broj sati	28
Tabela 9. Učestalost ekonomske aktivnosti dece na različitim poslovima u poljoprivredi, po regionima.	30
Tabela 10. Period u kome su deca radila tokom nedelje koja je prethodila istraživanju	35

Grafikoni

Grafikon 1: Zloupotreba dečjeg rada – ukupno, prema polu i uzrastu, Srbija i romska naselja, 2014	18
Grafikon 2. Struktura angažovanja dece u ekonomskim aktivnostima po polu i uzrastu	19
Grafikon 3. Struktura angažovanja dece u kućnim poslovima, po polu, deca uzrasta između 15 i 17 godina, Srbija i romska naselja 2014.	19
Grafikon 4. Broj dece iz uzorka izložene dečjem radu u poljoprivredi, prema regionu, polu i uzrastu.	22
Grafikon 5. Udeo dece izložene pojedinačnim rizicima prilikom rada u poljoprivredi, u % ...	24
Grafikon 6: Ekonomska aktivnost dece u poljoprivredi i zastupljenost zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi Srbije, prema veličini zemljišta, procenat dece stare 5-17 godina	25
Grafikon 7. Učešće u različitim vrstama poljoprivrednih aktivnosti, prema polu, u procentima	31
Grafikon 8. Procenat dece 5-17 godina koja su obavljala različite vrste kućnih poslova, prema polu	32
Grafikon 9. Glavni razlozi zbog kojih deca rade u poljoprivredi, direktan odgovor ispitanika, procenat od svih odgovora	33
Grafikon 10. Deca koja su opterećena i umorna zbog rada u domaćinstvu, prema tipu ekonomske aktivnosti.	35
Grafikon 11. Učešće dece u kućnim poslovima, prema uzrastu, u %	38

Spisak skraćenica

ARS	Anketa o radnoj snazi
FADN	Sistem računovodstvenih podataka na poljoprivrednim gazdinstvima
FGD	Fokus grupna diskusija
EUR	Evro
GRJ	Godišnja radna jedinica
ISCO	Međunarodna standardna industrijska klasifikacija svih delatnosti
KPZ	Korišćeno poljoprivredno zemljište
MOR	Međunarodna organizacija rada
MICS	Istraživanje višestrukih pokazatelja
NAP	Nacionalni akcioni plan
NPA	Nacionalni plan akcije za decu
NUTS	Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica
RZS	Republički zavod za statistiku
SIMPOC	Statističke informacije i program praćenja dečjeg rada
SPRR	Strategija poljoprivrednog i ruralnog razvoja Srbije za period 2014-2020.
UN	Ujedinjene nacije
UNICEF	Dečji fond Ujedinjenih nacija

Brza procena zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji je deo šireg međunarodnog projekta Međunarodne organizacije rada (MOR) pod nazivom **Angažovanje i podrška na nacionalnom nivou za smanjenje pojave zloupotrebe dečjeg rada** koji ima za cilj pružanje podrške zemljama u tehničkoj saradnji u oblasti zakonodavstva, primene, praćenja, razvoja i sprovođenja nacionalnih akcionih planova i poboljšano sprovođenja politika i socijalnih programa koji imaju uticaja na zloupotrebu dečjeg rada.

Cilj brze procene je jačanje osnove znanja o situaciji dece angažovane na poljoprivrednim radovima u Srbiji određivanjem prirode, obrazaca, podele, dinamike, uzroka i posledica zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u tri regiona u Srbiji.

Opseg procene utvrđen je prema usvojenim definicijama zloupotrebe dečjeg rada i rada dece koje obuhvataju sledeće oblike radnog angažovanja dece:

- **Deca koja rade** odnosi se na angažovanje dece koje nije definisano kao zloupotreba dečjeg rada u određenim ekonomskim aktivnostima (poljoprivrednim i nepoljoprivrednim) i kućnim poslovima;

- **Zloupotreba dečjeg rada** je angažovanje dece u ekonomskim aktivnostima koje su štetne za njihovo zdravlje i utiču na njihovo pohađanje škole, uključujući rad koji se obavlja tokom većeg broja sati od vremenskog praga za dati uzrast, rad iznad granice izražene u satima u oblasti ekonomske aktivnosti, kao i opasan rad bez obzira na vreme.

- **Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi** obuhvata samo aktivnosti koje su definisane kao poljoprivreda prema Međunarodnoj standardnoj industrijskoj klasifikaciji svih delatnosti (ISIC) četvrta revizija.

Ciljna grupa obuhvata decu uzrasta od 5 do 17 godina, u skladu sa SIMPOC pristupom koji isključuje decu mlađu od 5 godina zbog pretpostavljenog nedovoljnog razumevanja svojih aktivnosti [MOR, 2004].

„U izradi metodologije brze procene rukovodilo se Priručnikom za brzu procenu zloupotrebe dečjeg rada koju su zajednički izradili MOR i UNICEF.”

U skladu sa izrađenom metodologijom, procena obuhvata nekoliko komponenti:

- Pregled postojećeg međunarodnog i nacionalnog zakonodavnog i institucionalnog okvira;
- Pregled postojećih istraživanja zloupotrebe dečjeg rada u Srbiji sa fokusom na zloupotrebu dečjeg rada u poljoprivredi;
- Anketa na malom uzorku domaćinstava koja je obuhvatila ukupno 294 domaćinstva;
- Kvalitativno istraživanje (obavljeno putem polu-strukturisanih intervjua i fokus grupnih diskusija (FGD) sa reprezentativnom ciljnom grupom (deca), drugim relevantnim grupama (roditelji, nastavnici, lekari u seoskim oblastima) i različitim akterima (kreatori politika, zaposleni u oblasti socijalne zaštite, eksperti, itd);
- Tri studije slučaja sa detaljnijom analizom specifičnih faktora i oblika zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi

Rezultati brze procene i preporuke mera za praćenje, prevenciju i eliminaciju zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi su predstavljeni na radionici sa nacionalnim zainteresovanim stranama.¹

Konačni nalazi procene predstavljeni su na prezentaciji finalnog izveštaja kojoj su prisustvovali ključni akteri na nacionalnom i lokalnom nivou. Na osnovu nalaza procene, predložene su i validirane mere politike koje treba da posluže za suzbijanje zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi.²

Ovaj izveštaj o brzom proceni zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji obuhvata nekoliko poglavlja u skladu sa prethodno opisanim komponentama metodologije. U prvom poglavlju izložene su definicije i metodologija procene. U drugom poglavlju izloženi su

¹ Radionici su prisustvovala 33 predstavnika institucija i organizacija civilnog društva. Na plenarnoj prezentaciji predstavljena je Mapa puta za eliminaciju zloupotrebe dečjeg rada (koju je izradio Centar za socijalne politike) i nalazi/preporuke Brze procene zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji. Tokom ove plenarne sesije postignuta je saglasnost oko ugradnje predloženih preporuka iz Brze procene zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji u one mere predložene u Mapi puta za eliminaciju zloupotrebe dečjeg rada koje su relevantne za pitanje zloupotrebe dečjeg rada u sektoru poljoprivrede.

² Na predstavljanju finalnog izveštaja učestvovalo je 20 predstavnika državnih institucija i organizacija civilnog društva.

relevantni normativni i politički okviri koji su usklađeni sa međunarodnim i nacionalnim. Treće i četvrto čine glavna poglavlja u kojima su izloženi nalazi procene zlopotrebe dečjeg rada u poljoprivredi. Podaci predstavljeni u trećem poglavlju su zasnovani na drugačijim izvorima nego što je istraživanje realizovano za potrebe ove procene: ovaj pregled ranijih relevantnih istraživanja i podataka koji proističu iz drugih statističkih izvora (kao što su Anketa o radnoj snazi, Popis poljoprivrede i MICS) činio je osnovu dokaza o zlopotrebi dečjeg rada u poljoprivredi pre primene specifične metodologije za ovaj zadatak, što je omogućilo bolje definisanje dizajna istraživanja kako bi se sprovela brza procena U četvrtom poglavlju

data je detaljnija analiza o rasprostranjenosti i karakteristikama, faktorima i posledicama zlopotrebe dečjeg rada u poljoprivredi na osnovu sprovedenog anketnog istraživanja, kao i kvalitativnog istraživanja koje je obuhvatilo decu, roditelje i stručnjake i donosiće odluku na lokalnom i nacionalnom nivou. U petom poglavlju date su 3 studije slučaja koje su odabrane da predstavljaju tipične forme zlopotrebe dečjeg rada (zlopotreba dečjeg rada na poljoprivrednom gazdinstvu koje proizvodi za sopstvene potrebe, na gazdinstvu koje proizvodi za tržište i u preduzeću koje se bavi poljoprivrednom proizvodnjom). Poslednja dva poglavlja posvećena su izlaganju zaključaka i davanju preporuka.

1. Definicije i metodologija

1.1 Definicije

Ovaj izveštaj koristi sledeće definicije u analizi dečjeg angažovanja u poljoprivredi:

- **Ekonomska aktivnost** dece podrazumeva rad dece u bilo kom obliku proizvodnje za tržište i određenim oblicima netržišne proizvodnje (većinom poljoprivrednoj proizvodnji za sopstvene potrebe). Ovoj grupi pripadaju deca angažovana na bilo formalnim ili neformalnim poslovima; u okviru ili van porodičnog domaćinstva; plaćenim (novcem ili u naturi) ili neplaćenim poslovima, sa punim ili skraćenim radnim vremenom; i u svakom radu koji se obavlja van kuće kod poslodavca (plaćenom ili neplaćenom).
- **Ekonomska aktivnost u poljoprivredi** podrazumeva, prema četvrtoj reviziji Međunarodne standardne industrijske klasifikacije svih delatnosti (ISIC), gajenje useva i uzgoj životinja, zatim lov i prateće uslužne delatnosti³, šumarstvo i seču drveća⁴ kao i ribarstvo i akvakulturu.
- **Zlopotreba dečjeg rada** je uža kategorija od ekonomske aktivnosti dece i definisana je u skladu sa tri ključne međunarodne konvencije: Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravima deteta i konvencijama Međunarodne organizacije rada br. 138 o minimalnom uzrastu za zapošljavanje i br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada, kao i nacionalnim zakonodavstvom (više o tome u poglavlju o normativnom okviru).

Zlopotreba dečjeg rada podrazumeva ekonomsko angažovanje dece ispod utvrđenog minimalnog uzrasta, kao i angažovanje dece dozvoljenog uzrasta na poslovima koji su klasifikovani kao najgori oblici dečjeg rada, odnosno „opasan rad“. Prema Zakonu o radu Republike Srbije, minimalni uzrast za zapošljavanje je 15 godina. U skladu sa međunarodnim konvencijama, nacionalnim zakonima i propisima može se dozvoliti angažovanje ili rad dece uzrasta 12 ili 13 godina u „lakšim poslovima“. Shodno tome, u svrhu ovog izveštaja, zlopotreba dečjeg rada isključuje „laki rad“ dece uzrasta od 12-14 godina koji je u trajanju do 14 sati nedeljno.⁵

- **Opasan rad dece** je svaki rad koji je, po svojoj prirodi ili okolnostima u kojima se obavlja, verovatno štetan po zdravlje, bezbednost ili moral dece. Uredba Vlade Republike Srbije o utvrđivanju opasnog rada za decu⁶ definiše opasan rad u pogledu fizičkih opasnosti, opasnih okolnosti i opasnih industrija, u skladu sa Preporukom br. 190 Međunarodne organizacije rada o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečijeg rada. U skladu sa datom Preporukom, ovo uključuje rad koji izlaže decu fizičkom, psihološkom ili seksualnom zlostavljanju; rad pod zemljom, pod vodom, na opasnim visinama ili u zatvorenim prostorima; rad sa opasnim mašinama, opremom i alatima, ili rad koji uključuje rukovanje sa ili transportovanje velikih tereta; rad u nezdravom okruženju u kome deca

3 Uključujući gajenje jednogodišnjih i dvogodišnjih biljaka; gajenje višegodišnjih biljaka; gajenje sadnog materijala; uzgoj životinja; mešovitu poljoprivredu; uslužne delatnosti u poljoprivredi i delatnosti posle žetve; lov, traperstvo i prateće uslužne delatnosti.

4 Uključujući gajenje šuma i ostale šumarske delatnosti; seču drveća; sakupljanje šumskih plodova; i uslužne delatnosti u vezi sa šumarstvom.

5 Po Konvenciji MOR br.138, laki rad podrazumeva radove koji (a) nisu štetni za njihovo zdravlje ili razvoj; i (b) ne idu na štetu njihovog pohađanja škole, njihovog učešća u programima profesionalne orijentacije ili obuke koje je odobrio nadležni organ ili njihove sposobnosti da prate određenu nastavu. Međutim još uvek ne postoje dogovoreni statistički standardi za merenje istog.

6 Ova Uredba se primenjuje od 01. januara 2018. godine.

možu, na primer, biti izložena delovanju opasnih materija, agensima ili procesima ili temperaturama, nivoima buke ili vibracijama koji mogu ugroziti njihovo zdravlje; i rad pod posebno teškim uslovima, kao što je rad sa dugim radnim vremenom ili noćni ili rad kada je dete bez razloga zatočeno u prostorijama poslodavca.

– **Kućni rad** ili rad dece u domaćinstvu je rad na poslovima održavanja domaćinstva i zajedničkog

života ukućana. Kućni poslovi uključuju čišćenje, uređenje i održavanje stambenog prostora u kome je smešteno domaćinstvo, uključujući i manje popravke tipa najčešćih popravki koje obavljaju stanari, kao i vlasnici; čišćenje, servisiranje i popravka trajnih kućnih dobara, uključujući i vozila koja se koriste u kućne svrhe; pripremu i serviranje hrane; brigu, vaspitanje i odgoj dece; brigu o bolesnim, nemoćnim i starim ljudima; prevoz članova domaćinstva ili njihove robe.

Primena pomenutih širokih pojmova daje sledeće okvire za procenu obima zloupotrebe dečjeg rada i zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi.

Tabela 1: Oblici zloupotrebe dečjeg rada

Uzrast	Oblici zloupotrebe dečjeg rada		
	Rad koji nije opasan	Najteži oblici dečjeg rada	
	Ekonomske aktivnosti	Opasan rad	Bezuslovno najteži oblici
5-11	sve	U navedenim opasnim industrijama + > 35 sati/nedeljno u drugim industrijama i zanimanjima	Trgovina decom, prinudni i obavezni rad, oružani sukobi, prostitucija i pornografija, nedozvoljene aktivnosti
12-14	≥ 14 sati/nedeljno		
15-17	> 35 sati/nedeljno		

Izvor: Prilagođeno iz MOR 2004: str. 27.

Tabela 2: Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi

Uzrast	Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi		
	Rad koji nije opasan		Opasan rad
	Ograničenje sati	Aktivnosti	
5-11	sve	Gajenje useva i uzgoj životinja, isključujući lov i prateće uslužne delatnosti, šumarstvo i seča drveća, ribarstvo i akvakulture	Fizičke štetnosti (klima, teški tereti, ultravioletno zračenje, buka i vibracije), opasnosti (rad van mesta prebivališta dece mlađe od 15 godina, rad sa opasnim mašinama i oštrim objektima, rad u nefiziološkom položaju tela pri radu, prekovremeni rad), delatnosti – skupljanje i odlaganje otpada, lov, seča drveća, uslužne delatnosti u vezi sa šumarstvom, ribarstvo, plaćene uslužne delatnosti u gajenju useva i uzgoju životinja, uzgoj goveda, ovaca i koza za decu mlađu od 15 godina.
12-14	≥ 14 sati/nedeljno		
15-17	> 35 sati/nedeljno		

1.2 Metodologija prikupljanja podataka

Studija je obuhvatila sprovođenje anketnog istraživanja među domaćinstvima, kvalitativno istraživanje koje je sprovedeno kroz fokus grupne diskusije i polustrukturisane intervjue sa decom, roditeljima i donosiocima odluka i stručnjacima na lokalnom i nacionalnom nivou, kao i tri studije slučaja koje analiziraju tipične primere zloupotrebe dečjeg rada u okviru tri tipa poljoprivredne proizvodnje: porodičnog gazdinstva koje proizvodi za sopstvene potrebe, porodičnog tržišno-orijentisanog gazdinstva i poljoprivrednog preduzeća.

Prikupljanje podataka anketnim istraživanjem u domaćinstvima sprovedeno je u septembru 2017. godine. Primenjen je stratifikovani

višeetapni uzorak, u 3 statistička regiona na NUTS 2 nivou⁷: Južna i Istočna Srbija, Vojvodina i Šumadija i Zapadna Srbija. U svakom regionu anketirano je 100 domaćinstava. U prvoj fazi nasumično je odabrano po 6 opština u Južnoj i Istočnoj Srbiji i Vojvodini, dok je u regionu Šumadije i Zapadne Srbije odabrano 5 opština. U drugoj fazi, nasumično je odabrano 4-5 sela u svakoj od izabranih opština. Na kraju, u poslednjoj fazi, određeni broj domaćinstava u svakom selu je sistematski odabran za anketiranje. U svakom anketiranom domaćinstvu, jedan upitnik je popunjen sa odraslim članom domaćinstva, obično roditeljem, i po jedan sa svakim detetom uzrasta od 5-17 godina.

Tabela 3: Uzorak za anketu domaćinstava

Regioni/ stratum	Opštine	Broj domaćinstava po opštini	Broj dece stare 5-17 godina
Vojvodina	Temerin	16	20
	Vršac	16	17
	Kikinda	22	44
	Novi Bečej	19	41
	Žabalj	5	5
	Sremska Mitrovica	22	39
Međuzbir		100	166
Šumadija i Zapadna Srbija	Gornji Milanovac	19	38
	Priboj	19	28
	Valjevo	22	33
	Rekovac	20	40
	Ćićevac	22	35
Međuzbir		102	174
Južna i istočna Srbija	Niš	22	36
	Zaječar	22	32
	Leskovac	12	21
	Trgovište	20	47
	Dimitrovgrad	8	12
	Pirot	10	10
Međuzbir		94	158
UKUPNO		296	498

⁷ NUTS klasifikacija (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) ili NSTJ (nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica) je hijerarhijski sistem za podelu ekonomske teritorije EU. NUTS 2 označava osnovne regione za primenu regionalnih politika. Region Beograda je izostavljen zbog svog izuzetno urbanog karaktera.

Tokom sprovođenja istraživanja, istraživački tim se suočio sa nekoliko problema koji se mogu podeliti na dve grupe: odbijanje učešća (uglavnom zbog nedostatka vremena pošto je sezona poljoprivredne proizvodnje bila u jeku)⁸ i nevoljnost da se odgovori na određena pitanja koja su smatrana osetljivim (prihodi domaćinstva, obim poljoprivredne proizvodnje, nasilje prema deci, itd.). Ovi problemi rešeni su primenom adekvatne procedure zamene⁹. Planirana veličina uzorka činila je 300 domaćinstava u kojima žive deca uzrasta od 5 do 17 godina. Nakon provere kvaliteta, podaci iz 296 domaćinstava su dalje analizirani. Takođe, ovim uzorkom prikupljeni su podaci o 498 dece.

Organizovano je devet fokusiranih grupnih diskusija (šest sa decom uzrasta od 12 do 17 godina i tri sa roditeljima dece uzrasta od 5 do 17 godina), po tri u svakom regionu¹⁰. Organizovane fokus grupne diskusije obuhvatile su 64 dece (33 devojčice i 31 dečaka) i 27 roditelja (25 žena i 2 muškarca). Iako su kriterijumi za odabir učesnika u diskusijama obuhvatali podelu po starosti i polu, udeo žena i devojčica bio je mnogo veći u poređenju sa muškarcima i dečacima. Glavni razlog za manji odziv muškaraca bio je nezainteresovanost za učešće u istraživanju. Pored toga, bitan razlog za odbijanje učešća u istraživanju bio je nedostatak vremena usled činjenice da je sezona poljoprivrednih radova, u kojima su muškarci više angažovani, bila u jeku.

Obavljeno je šest individualnih intervju a lokalnim zajednicama. U svakom stratumu je odabrano pojedno selo u kojem je rađena anketa i u svakom od sela je obavljen po jedan intervju sa školskim nastavnikom i sa lekarom¹¹. Osim toga, odabrano je deset aktera na centralnom nivou; sedam ih je intervjuisano. Intervjui su obavljeni sa jednom predstavnicom izvršne vlasti, dvoje predstavnika međunarodnih organizacija, jednim stručnjakom iz akademske zajednice, jednim direktorom seoskog centra za smeštaj u hraniteljske porodice, jednim predstavnikom Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu i jednim zaposlenim iz lokalnog centra za socijalni rad. Jedan nije odgovorio na naš poziv za učešće u istraživanju, a dva su odgovorila da ne smatraju sebe relevantnim sagovornicima za ovu temu i da nemaju ništa da kažu o zloupotrebi dečjeg rada u poljoprivredi.

U cilju produblivanja uvida u karakteristike, razloge i posledice dečjeg rada u poljoprivredi sprovedene su tri studije slučaja kako bi se analizirale različite vrste poljoprivredne proizvodnje (tj. da li je u pitanju poljoprivredna proizvodnja za sopstvene potrebe ili proizvodnja za tržište) i radnog okruženja (porodična gazdinstva ili privatna preduzeća) u kome su deca angažovana u poljoprivredi.

Domaćinstva su odabrana neprobabilističkim uzorkovanjem tipičnih slučajeva na osnovu niza kriterijuma navedenih u tabeli ispod.

Studija slučaja 1	Studija slučaja 2	Studija slučaja 3
Porodično gazdinstvo koje ne proizvodi za tržište	Porodično gazdinstvo koje proizvodi za tržište	Poljoprivredno preduzeće
Poljoprivredna proizvodnja za sopstvene potrebe	Barem se deo proizvoda prodaje na tržištu	Komercijalna poljoprivreda
Prisustvo zloupotrebe dečjeg rada	Prisustvo zloupotrebe dečjeg rada	Prisustvo zloupotrebe dečjeg rada
Prisustvo dečaka i devojčice u domaćinstvu	Prisustvo dečaka i devojčice u domaćinstvu	
Geografsko područje	Geografsko područje	

8 Stopa učešća u anketi je bila 85%, što je niže od očekivanog. Uobičajena stopa učešća u ovakvoj vrsti ankete je 60-70% u gradskim naseljima, sa izuzetkom Beograda gde je ova stopa 40-50%. U seoskim naseljima uobičajena stopa učešća je 90% i više.

9 Zamene su rađene tako što je nastavljen izbor na osnovu slučajne putanje dok nije odabran planirani broj domaćinstava.

10 FGD su organizovane u selima Staro Đurđevo i Bački Jarak (opština Temerin, region Vojvodina), Pojate i Lučina (opština Čičevac, region Šumadija i Zapadna Srbija) i Radovnica i Donji Stajevac (opština Trgovište, region Južna i istočna Srbija)

11 Staro Đurđevo, Lučina and Donji Stajevac.

Studije slučaja koje se odnose na rad dece na porodičnim gazdinstvima (Studija slučaja 1 i Studija slučaja 2) identifikovane su na osnovu informacija dobijenih od strane učesnika prve faze istraživanja. Radi kontrole regionalno specifičnih faktora, odabrani su slučajevi domaćinstava koja se nalaze u istom geografskom području. Studija slučaja 3 koja se odnosi na rad dece u poljoprivrednom preduzeću odabrana je na osnovu kvantitativnog istraživanja - za vreme istraživanja, identifikovana su četiri preduzeća koja zapošljavaju decu, a najveće od njih gde je registrovan dečji rad odabrano je za ovu studiju slučaja.

2. Dečji rad u Srbiji: normativni okvir

2.1 Međunarodne konvencije

Tri ključne međunarodne konvencije: Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta i konvencije Međunarodne organizacije rada br. 138 i 182, zajedno postavljaju zakonske granice za zloupotrebu dečjeg rada i daju pravni osnov za njihovo kršenje.

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta iz 1989. obavezuje države ugovornice da „priznaju pravo deteta na zaštitu od ekonomskog iskorišćavanja i od obavljanja bilo kog posla koji bi mogao da bude opasan ili bi ometao školovanje deteta, odnosno koji bi bio štetan po zdravlje deteta ili za njegov fizički, mentalni, duhovni, moralni ili društveni razvoj” (član 32). U tom smislu, od država potpisnica zahteva se da posebno preduzmu pravne, administrativne, društvene i obrazovne mere, poput obezbeđivanja minimalne starosne granice za zapošljavanje, odgovarajuće regulisanje vremena i uslova zapošljavanja i odgovarajuće kazne i sankcije da bi se osigurala delotvorna primena ovog akta. Uopštenije, član 36. zahteva od država ugovornica da štite decu „od svih drugih oblika iskorišćavanja štetnih po bilo koji vid detetove dobrobiti”.

Konvencija MOR o minimalnom uzrastu za rad iz 1973. godine (br. 138) predstavlja prekretnicu i primenjuje se na sve privredne sektore i svu decu koja rade, bilo da su zaposlena za platu ili da rade za svoj račun ili račun porodice. Ova konvencija obavezuje države koje su je ratifikovale da odrede minimalni uzrast i zabrane rad dece ispod utvrđenog minimalnog uzrasta. Minimalni uzrast je 15 godina, uz dodatnu fleksibilnost definicije za zemlje u razvoju koji mogu da odrede 14 godina kao minimalnu uzrast za rad ili zapošljavanje. Ove odredbe se ne primenjuju

na decu uzrasta od 12 do 13 godina ukoliko je u pitanju „laki rad“ koji je definisan kao rad koji (a) nije štetan za zdravlje ili razvoj dece i (b) ne ugrožava njihovo školovanje i učestvovanje u programima profesionalne orijentacije ili obuke ili „sposobnosti da imaju korist od nastave koje pohađaju (član 7). Deci uzrasta od 15 do 17 godina je generalno dozvoljeno da rade, ali ne ukoliko je taj rad klasifikovan kao „opasan rad“ (zbog prirode ili uslova rada, ili prekovremenog rada).

Konvencija o najgorim oblicima dečjeg rada iz 1999 (br. 182) zahteva od država koje su je ratifikovale da preduzmu hitne i delotvorne mere kako bi zabranile i iskorenile najgore oblike dečjeg rada. Ova Konvencija ne sadrži nikakve „fleksibilne klauzule“ i ne pravi tazliku između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Primenjuje se na sve devojčice i dečake mlađe od 18 godina. Najgori oblici zloupotrebe dečjeg rada navedeni su u članu 3:

- svi oblici ropstva ili običaji slični ropstvu, kao što su prodaja i trgovina decom, dužničko ropstvo i kmetstvo i prinudni ili obavezni rad, uključujući prinudno ili obavezno regrutovanje dece za učešće u oružanim sukobima;
- iskorišćavanje, nabavljanje ili nuđenje deteta radi prostitucije, proizvodnje pornografije ili za pornografske predstave;
- iskorišćenje, nabavljanje ili nuđenje deteta za nezakonite aktivnosti, naročito za proizvodnju i trgovinu drogom, onako kako je to definisano u relevantnim međunarodnim sporazumima;
- rad koji je, po svojoj prirodi ili okolnostima u kojima se obavlja, verovatno štetan po zdravlje, bezbednost ili moral dece.

2.2 Nacionalni okvir

Najvažniji aspekti rada dece i zloupotrebe dečjeg rada uređeni su Zakonom o radu¹², Zakonom o zapošljavanju i osiguranju u slučaju nezaposlenosti¹³ i Uredbom Vlade Republike Srbije o utvrđivanju opasnog rada za decu¹⁴, dok su neka prava i obaveze vezane za zaradu i imovinu stečenu radom predviđene Porodičnim zakonom¹⁵.

Prema **Porodičnom zakonu** punoletstvo se stiče sa navršenom 18. godinom života a potpuna poslovna sposobnost stiče se punoletstvom ili sklapanjem braka pre 18. godine života uz dozvolu suda (član 11). Zakon propisuje da dete koje je navršilo 15. godinu života može upravljati svojom zaradom i imovinom koju je steklo sopstvenim radom (član 64). Prema istom zakonu, dete je dužno da roditeljima pomaže u skladu sa svojim godinama i zrelošću. Ako dete starije od 15 godina stiče zaradu ili ima prihode od imovine dužno je da delimično podmiruje potrebe sopstvenog izdržavanja, odnosno izdržavanja roditelja ili maloletne braće, odnosno sestara (član 66).

Rad i zapošljavanje uređeni su **Zakonom o radu**. Prema ovom zakonu, minimalna uzrast za zapošljavanje je 15 godina (član 24). Zakon propisuje da se radni odnos sa detetom mlađim od 18 godina može zasnovati uz pismenu saglasnost roditelja, usvojioca ili staraoca, ako takav rad ne ugrožava njegovo zdravlje (član 25). Međutim, da bi se zasnovao radni odnos sa detetom mlađim od 18 godina života potreban je nalaz nadležnog zdravstvenog organa kojim se utvrđuje da je sposobno za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos i da takvi poslovi nisu štetni za njegovo zdravlje (član 25). Zakon o radu sadrži odredbe o zaštiti omladine. On propisuje da zaposleni mlađi od 18 godina života ne može da radi na poslovima:

1. na kojima se obavlja naročito težak fizički rad, rad pod zemljom, pod vodom ili na velikoj visini;
2. koji uključuju izlaganje štetnom zračenju ili sredstvima koja su otrovna, kancerogena ili koja prouzrokuju nasledna oboljenja, kao i rizik po zdravlje zbog hladnoće, toplote, buke ili vibracije;
3. koji bi, na osnovu nalaza nadležnog zdravstvenog organa, mogli štetno i sa povećanim rizikom da utiču

na njegovo zdravlje i život s obzirom na njegove psihofizičke sposobnosti (član 84).

Prema ovom zakonu, puno radno vreme zaposlenog lica mlađeg od 18 godina života ne može da se utvrdi u trajanju dužem od 35 časova nedeljno, niti dužem od osam časova dnevno (član 87). Prekovremeni rad je zabranjen, a rad noću je dozvoljen samo ako se obavljaju poslovi u oblasti kulture, sporta, umetnosti i reklamne delatnosti, kada je neophodno da se nastavi rad prekinut usled više sile, pod uslovom da takav rad traje određeno vreme. U tom slučaju, poslodavac je dužan da obezbedi nadzor od strane punoletnog zaposlenog (član 88). Zakon takođe ograničava autonomiju dece u radnim odnosima time što predviđa mogućnost prestanka radnog odnosa lica mlađeg od 18 godina života na osnovu zahteva roditelja ili staratelja (član 175). Takođe su predviđene kazne za poslodavce koje naruše ove pravne odredbe (član 274).

Zakon o zapošljavanju i osiguranju u slučaju nezaposlenosti definiše nezaposlene kao svako lice od 15 godina života do ispunjavanja uslova za penziju, odnosno najkansije do 65 godine života, sposobno i odmah spremno da radi, koje nije zasnovalo radni odnos i aktivno traži zaposlenje (član 2). Lice koje traži zaposlenje mora imati najmanje 15 godina života (član 3).

Uočeno je, na osnovu istraživanja koje je realizovao UNICEF, da siromaštvo doprinosi kršenju dečjih prava na obrazovanje, preživljavanje i razvoj, učešće i odlučivanje, igru, i da povećava zloupotrebu dečjeg rada i diskriminacije (Nacionalni plan akcije za decu, 2002: 11-12). U **Nacionalnom planu akcije za decu**¹⁶ zloupotreba dečjeg rada je prepoznata oblasti siromaštva. Na sličan način, u Nacionalnoj strategiji za sprečavanje i zaštitu dece od nasilja¹⁷ stoji da zloupotreba dečjeg rada preovlađuje u siromašnim porodicama, ali zloupotreba dečjeg rada nije posebno ciljana predloženim merama. U Nacionalnom planu akcije za decu predviđene su razne mere za smanjenje siromaštva porodica sa decom, ali zloupotreba dečjeg rada nije glavni cilj ovih mera.

Kao što je prikazano u prethodnom poglavlju, opasan rad za decu uređen je Uredbom **Vlade Republike Srbije** koja se nalazi u prilogu ovog izveštaja.

12 Službeni glasnik Republike Srbije br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US.

13 Službeni glasnik Republike Srbije br. 36/2009, 88/2010 i 38/2015.

14 Službeni glasnik Republike Srbije br. 53/2017.

15 Službeni glasnik Republike Srbije br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.

16 Savet za prava deteta Vlade Republike Srbije, Nacionalni plan akcije za decu, Beograd, 2004, dostupno na: www.pravadeteta.com/attachments/286_NACIONALNI%20PLAN%20AKCIJE%20ZA%20DECU.pdf.

17 Službeni glasnik RS, br. 122/2008.

Zloupotreba dečjeg rada nije predmet **poljoprivrednih politika**. Krovni dokument koji definiše ciljeve i prioritete razvoja poljoprivrednog sektora je Strategija poljoprivrednog i ruralnog razvoja RS za period 2014-2020. godine [SPRR]¹⁸. SPPR ističe problem pristupa socijalnom osiguranju sa kojim se suočavaju sezonski radnici, privremeno zaposleni i neplaćeni zaposleni na gazdinstvu. U okviru prioritarnog područja 12, koje se odnosi na Unapređenje socijalne strukture i jačanje socijalnog kapitala, operativni ciljevi su postavljeni tako da unaprede socijalni status poljoprivredne radne snage. Ministarstvo poljoprivrede nije nadležno u ovom domenu, ali na ovaj način pokazuje posvećenost zagovaranju boljeg položaja poljoprivrednika.

Pored prethodno navedenih zakona i politika koje se bave direktno zloupotrebom dečjeg rada u poljoprivredi, veoma je važno pomenuti druga dva relevantna sektora – obrazovanje i socijalnu zaštitu. U Srbiji, osnovno obrazovanje je obavezno; posmatra se kao delatnost od neposrednog društvenog interesa i ostvaruje se kao javna služba. **Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju** predviđa da „svako lice ima pravo na besplatno i kvalitetno osnovno obrazovanje i vaspitanje u javnoj školi“¹⁹ [član 4]. Pored ovog zakona, postoje brojni drugi zakoni koji uređuju obrazovni sistem poput **Zakona o srednjem obrazovanju i vaspitanju**, **Zakona o visokom obrazovanju i Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja**.²⁰ Svaki od ovih zakona zabranjuje svaki oblik diskriminacije. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja ide čak i dalje i detaljno opisuje zabranjene oblike diskriminacije i diskriminatornog postupanja [na primer, diskriminacija zasnovana na polu, socijalnom, kulturnom, etničkom poreklu, verskim ubeđenjima, mestu prebivališta ili boravišta, imovnom ili zdravstvenom stanju, smetnji u razvoju i invaliditetu]. Deca koja žive u ruralnim oblastima treba da imaju isti pristup obrazovanju i isti kvalitet obrazovanja kao deca iz urbanih oblasti. Osim ovih antidiskriminatornih smernica, pomenuti zakoni ne sadrže posebne odredbe ili mere pozitivne diskriminacije za decu koja žive u ruralnim oblastima, niti zakoni koji uređuju sistem obrazovanja sadrže posebne odredbe koje se odnose na obrazovanje dece koja rade.

Osnovni cilj novog **Zakonom o dualnom obrazovanju**²¹ je da obezbedi vezu između škola i privrede i omogući srednjoškolicima da istovremeno rade i uče. Kao i u Zakonu o radu, utvrđeno radno vreme za lica mlađa od 18 godina je najduže osam sati dnevno, u periodu od 8 do 20 časova. Pored toga, ovaj zakon propisuje da učenje kroz rad može da se vrši samo tokom školske godine i ta takav rad treba da bude u skladu sa planom i programom nastave [član 6]. Poslodavac je dužan da poštuje propise i da obezbedi primenu mera bezbednosti i zdravlja na radu [član 10]. Neophodno je da roditelj ili zakonski zastupnik zaključi formalan ugovor sa poslodavcem u ime maloletnog učenika ili redovnog studenta. [član 20]. Iako se ovaj zakon isključivo odnosi na decu koja idu u škole koje sprovode dualno obrazovanje i ne uzima u obzir decu u svim drugim vrstama škole, ipak donekle uređuje rad dece. Predlog zakona izaziva sve veću zabrinutost u javnosti zbog mogućih načina iskorišćavanja rada dece kao i pada kvaliteta obrazovanja za decu koja učestvuju u ovom obliku dualnog obrazovanja.

Iako su sistem socijalne zaštite dece i pružanje usluga socijalne zaštite uređeni **Zakonom o socijalnoj zaštiti**²², ranije pomenuti Porodični zakon propisuje ko može postati staratelj maloletnika. Prema ovim zakonima, centri za socijalnu rad predstavljaju osnovne lokalne jedinice koje pružaju usluge socijalne zaštite deci, uključujući i starateljstvo za decu koja su zlostavljana i/ili zanemarena [član 12]. Sistem upućivanja i pružanja socijalne zaštite deci koja su bila izložena zlostavljanju i/ili zanemarivanju [što takođe obuhvata različite oblike radne eksploatacije i zlostavljanja, a posebno najgore oblike zloupotrebe dečjeg rada vezano za trgovinu decom i ropstvo] definisan je **Opštim protokolom za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja** [u daljem tekstu: Opšti protokol].²³ Zaštita dece prema Opštem Protokolu može uključiti i različite oblike radne eksploatacije i iskorišćavanja, uključujući najgore oblike zloupotrebe dečjeg rada povezane sa trgovinom decom i ropstvom. On definiše uloge različitih institucija uključenih u zaštitu dece [zdravstvo, obrazovanje, policija, pravosuđe, nevladine organizacije] kao i proces i mehanizme za upućivanje. Centar za socijalni rad ima ulogu koordinatora u multisektorskom sistemu zaštite, u kojem sve druge institucije

18 Službeni glasnik RS, br. 84/14.

19 Službeni glasnik RS, br. 55/2013.

20 Službeni glasnik RS, br. 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015 - autentično tumačenje, 68/2015 i 62/2016 odluka Ustavnog suda).

21 Nacrta Zakona o dualnom obrazovanju, dostupno na: www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2016/06/FINAL-NACRTA-ZAKONA-O-DUALNOM-OBRAZOVANJU-12.05.2017.pdf.

22 Službeni glasnik RS, br. 24/2011.

23 Službeni glasnik, dodatak: Međunarodni ugovori, broj 15/90 i Službeni list SRJ - dodatak: Međunarodni ugovori, br. 4/96 i 2/97.

izveštavaju i upućuju utvrđene slučajeve centru za socijalni rad. U Opštem protokolu dečji rad je aktivnost, koja zajedno sa drugim aktivnostima kao što je prostitucija dece, kidnapovanje, itd. narušavaju detetovo fizičko ili mentalno zdravlje, obrazovanje, moralni, socijalni i ekonomski razvoj. Osim toga, na drugim mestima se ne spominje zloupotreba dečjeg rada, a postupak utvrđivanja, upućivanja i zaštite je isti kao u slučajevima zlostavljanja i zanemarivanja dece.

U Srbiji je zloupotreba dečjeg rada, pa tako i zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi, samo indirektno predmet zakonodavnog, strateškog i institucionalnog okvira. Ne postoji zasebna strategija za iskorenjivanje zloupotrebe dečjeg rada, a postojeće strategije su samo indirektno relevantne za iskorenjivanje zloupotrebe dečjeg rada i ne spominju

eksplicitno ciljeve koji se odnose na ovu pojavu. Izuzetak u ovom smislu je nedavno usvojena **Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštita žrtava za 2017-2020**, koja, između ostalog, ističe zaštitu dece žrtava trgovine ljudima kroz razvoj specijalizovanih programa usmerenih na najbolji interes deteta. Što se tiče institucionalnog okvira, Konvencija MOR-a br. 182 o najgorim oblicima dečijeg rada obavezuje države potpisnice da uspostave ili odrede odgovarajuće nacionalne mehanizme za praćenje sprovođenja nacionalnih odredaba za zabranu i ukidanje najgorih oblika dečijeg rada. Međutim, u Srbiji za sada ne postoji posebno nacionalno telo koje bi u svom mandatu eksplicitno imalo i praćenje pojave zloupotrebe dečjeg rada, posebno najgorih oblika zloupotrebe dečjeg rada, što bi uključilo i zloupotrebu dečjeg rada u poljoprivredi.

3. Rasprostranjenost i karakteristike zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji: dostupna saznanja

Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi nije tema koja je dovoljno sistematski istražena u Srbiji. Podaci o rasprostranjenosti i karakteristikama zloupotrebe dečjeg rada oskudni su i daleko odsveobuhvatnih, i samim tim nisu potpuno u skladu sa tematskim težištem ove brze procene. Sveukupno, dostupni izvori podataka obuhvataju:

- **Anketu o radnoj snazi (ARS)** – podaci su dostupni na tromesečnom nivou, za decu uzrasta od 15 do 17 godina i moguće je identifikovati ukupni broj radno angažovane dece i dece izložene zloupotrebi dečjeg rada, kao i rad dece i zloupotrebu dečjeg rada u poljoprivredi, ali samo za ovu starosnu kategoriju. U tim okvirima, može se steći uvid u različite relevantne karakteristike koje su dostupne, kao što su rodni obrasci, razlike između urbanih i drugih oblasti, sektori, zanimanja, radno vreme, mesto rada, itd.
- **Istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS)** – sprovedeno više puta u Srbiji [poslednje 2014. godine] pruža podatke o radu dece i zloupotrebi dečjeg rada. Postoji mogućnost da se podaci dobiju zasebno za radno angažovanje u poljoprivredi, ali ne u smislu zloupotrebe dečjeg rada. Podaci se mogu razložiti prema rodu, starosnim grupama

dece, bogatstvu domaćinstva, sredini, obrazovanju roditelja, itd.

- **Popis poljoprivrede** – poslednji je sproveden 2012. godine, daje detaljniju sliku o vlasnicima poljoprivrednih gazdinstava i upravnici, ali ne i o članovima gazdinstva i sezonskim radnicima. Zbog odsustva disagregacije članova gazdinstva prema starosti, nije moguće steći stvariti jasnu predstavu o obimu zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi.
- **Sistem računovodstvenih podataka na poljoprivrednim gazdinstvima (FADN)** koristi se istim sistemom kao i popis, a isto se bavi vlasnicima i upravnici gazdinstava. Ipak, uvidom u originalne podatke može se dobiti makar okvirna slika o angažovanju dece u poljoprivrednim aktivnostima na porodičnim gazdinstvima njihovih roditelja. Upotreba ovih podataka je, pak, strogo kontrolisana i regulisana zakonom.
- **Posebna istraživanja** – istraživanja zloupotrebe dečjeg rada veoma su retka, a pregledom literature sprovedenim u svrhu brze procene pronađeno je istraživanje koje je sprovedeno o zloupotrebi dečjeg rada kod romske dece i dece na hraniteljstvu (Centar za prava deteta, 2006)

3.1 Podaci iz Ankete o radnoj snazi

Prema Anketi o radnoj snazi iz 2016. godine, bilo je 2,8 procenata dece uzrasta od 15 do 17 godina koja rade [5.684 od 198.392]. Među njima, 18,9 procenata [1.075] radilo je preko 43 sata nedeljno. Ako se primeni dozvoljeno radno vreme prema domaćim propisima, 24,9 procenata dece [1.418] radilo je preko zakonom dozvoljenih [35] sati za taj uzrast. Ovaj procenat se uvećava ako pridodamo i decu koja su radila

noćnu smenu [zabranjeno Zakonom o radu] na 26,5 procenata [1.505].

Gotovo dve trećine celokupne zloupotrebe dečjeg rada u Srbiji zastupljeno je u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribarstva [56,5 procenata], dok je u 59,4 procenata slučajeva ona zastupljena na porodičnim gazdinstvima.

Tabela 4: Sektori u kojima je zastupljena zloupotreba dečjeg rada

	Važeći procenat
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	63,9
Prerađivačka industrija	12,7
Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila	6,8
Umetnost, zabava i rekreacija	5
Domaćinstva koja proizvode robu i usluge za sopstvene potrebe	11,6
Ukupno	100

Izvor: RZS, ARS 2016

Što se tiče opasnog rada dece od 15 do 17 godina, u ARS nisu predviđene sve kategorije navedene u uredbi o utvrđivanju opasnog rada za decu (npr. uslovi i okolnosti, osim prekovremenog rada). Međutim, dostupni su podaci za ribarstvo, seču drveća, usluge u vezi sa šumarstvom i skupljanje otpada [321 dete ili 5,5 procenata ukupno zaposlene dece od 15 do 17 godina] i već pomenut prekovremeni rad [1.111 dece ili 20 procenata ukupno zaposlene dece od 15 do 17 godina].

Usled činjenice da je zloupotreba dečjeg rada uglavnom zastupljena u poljoprivredi i na porodičnim gazdinstvima, ne iznenađuje da su razlike između urbanih i ruralnih sredina u rasprostranjenosti zloupotrebe dečjeg rada ogromne, pri čemu je zloupotreba dečjeg rada gotovo pet puta rasprostranjenija u ruralnim nego urbanim sredinama [1 procenat prema 0,2 procenta]

Zloupotreba dečjeg rada je rasprostranjenija kod dečaka nego devojčica [0,9 procenata prema 0,1 procenat] Kućni poslovi nisu obuhvaćeni ovom statistikom. Usled rodne podele rada, podržane i dalje rasprostranjenim patrijarhalnim normama [UNICEF, 2015a, Babović, 2010, Blagojević, 2010, Petrović, 2011, Pešić, 2016], dečaci su češće angažovani u ekonomskim aktivnostima dok su devojčice češće angažovane na kućnim poslovima, usled i dalje rasprostranjenih patrijarhalnih normi koje utiču na rodne odnose.

Dugo radno vreme u direktnoj je vezi sa zanemarivanjem obrazovanja. Podaci u donjoj tabeli pokazuju najveće učešće pohađanja nastave kod dece od 15 do 17 godina koja nisu angažovana na bilo kakvom radu. Razlike su prisutne i u pohađanju nastave među decom koja su angažovana na „lakim poslovima“ i one koja rade produženo radno vreme.

Tabela 5: Zaposlenost i radno vreme dece koja nisu u sistemu obrazovanja

Radni status dece	% dece koja nisu u sistemu obrazovanja
Ne rade	3,9
Rade do 35 sati nedeljno	31
Rade više od 35 sati nedeljno	57,1

Izvor: RZS, ARS 2016.

3.2 Slika zloupotrebe dečjeg rada na osnovu podataka MICS istraživanja

Anketa višestrukih pokazatelja (MICS) koju u Srbiji primenjuje UNICEF sprovedena je na dva uzorka: na nacionalnom uzorku i uzorku stanovništva u romskim naseljima. Ovi drugi predstavljaju jednu od najranjivijih kategorija stanovništva, a MICS je jedina anketa koja omogućuje precizne podatke o različitim aspektima uslova života dece i žena u romskim naseljima.

MICS pokazatelj zloupotrebe dečjeg rada predstavlja broj dece uzrasta od 5 do 17 godina koja su predmet zloupotrebe dečjeg rada, pri čemu se zloupotreba dečjeg rada definiše kao ekonomske aktivnostina na ili iznad starosno specifičnog praga, kućni poslovi na ili iznad starosno specifičnog praga i opasan dečji rad (UNICEF, 2014: 311, 313).

Prema MICS podacima za 2014. godinu, 9,9 procenata dece u opštoj populaciji i 4,7 procenata

u romskim naseljima predmet su zloupotrebe dečjeg rada (UNICEF, 2014: 204, 208). Na žalost, MICS ne pruža specifične podatke o zloupotrebi dečjeg rada u poljoprivredi, pa se ova slika odnosi na zloupotrebu dečjeg rada uopšte²⁴.

Rasprostranjenost zloupotrebe dečjeg rada je veća kod dečaka nego devojčica, čak i kada su obuhvaćeni kućni poslovi. To je opet u skladu sa rodnim dimenzijama podele rada prema kojoj se rad u poljoprivredi tradicionalno smatra više „muškim poslom“. Druga posledica je da ruralne oblasti beleže veću rasprostranjenost zloupotrebe dečjeg rada od urbanih, dok među regionima Šumadija i zapadna Srbija imaju najveću rasprostranjenost zloupotrebe dečjeg rada. Rasprostranjenost je veća i u siromašnim domaćinstvima. Tabela 6 daje prikaz MICS podataka o rasprostranjenosti zloupotrebe dečjeg rada.

²⁴ Prema definiciji UNICEF, 'angažovanje dece u ekonomskim aktivnostima koje bi njihov rad klasifikovalo u zloupotrebu dečjeg rada je 1 sat ili više za decu staru 5-11 godina, 14 sati ili više za decu staru 12-14 godina i 43 sata ili više za decu staru 15-17 godina. Što se tiče angažovanja na kućnim poslovima, broj sati nedeljno koji bi njihov rad klasifikovao u zloupotrebu dečjeg rada je 28 sati ili više za decu u starosnim grupama 5-11 i 12-14 i 43 sata i više za decu staru 15-17 godina' (UNICEF, 2014: 201-202).

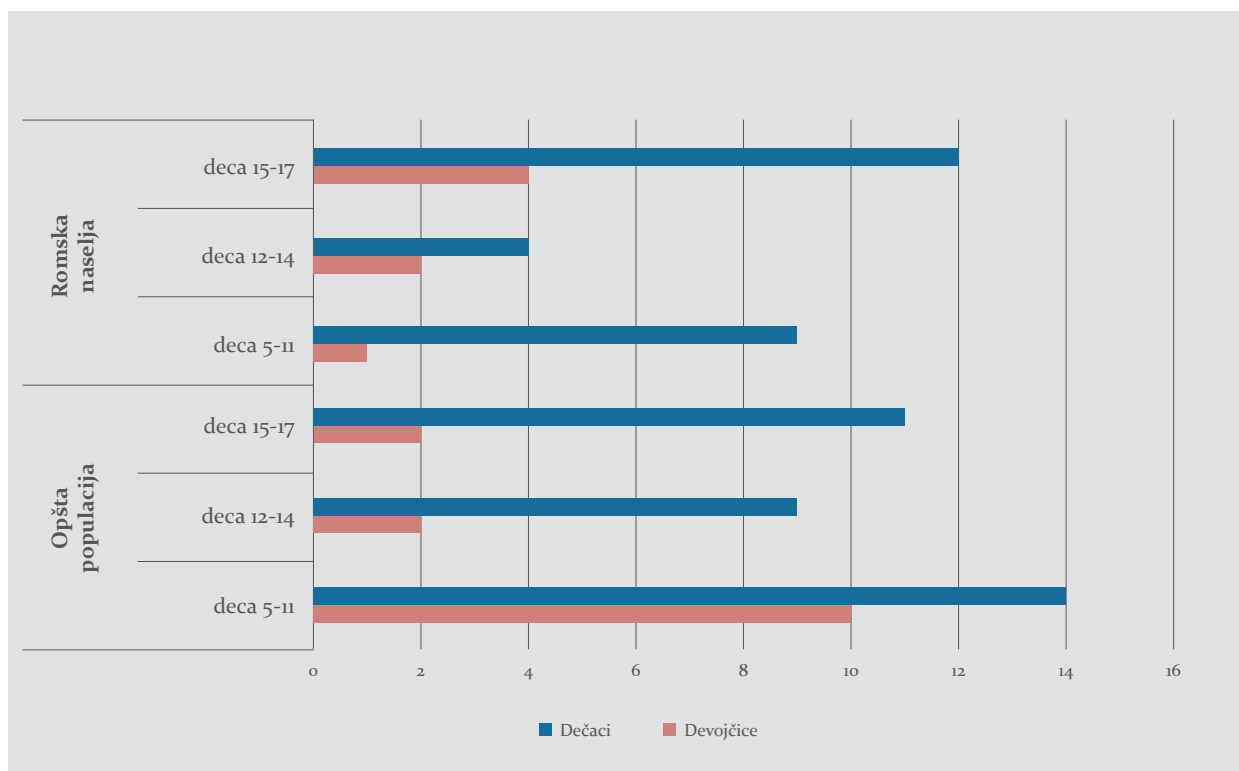
Tabela 6: Rasprostranjenost zloupotrebe dečjeg rada

	Opšta populacija	Romska naselja
Pol		
Muški	12,2	8,3
Ženski	6,6	1,7
Sredina		
Gradska	4,8	3,5
Ruralna	16,2	8,7
Regioni		
Beograd	6,2	-
Vojvodina	8,5	-
Šumadija i Zapadna Srbija	11,7	-
Istočna i Južna Srbija	10,6	-
Bogatstvo domaćinstva		
Najsiromašniji kvintil	14,6	9,3
Najbogatiji kvintil	4,4	3,0
Ukupno	9,5	4,7

Izvor: UNICEF, 2014

Rasprostranjenost zloupotrebe dečjeg rada najveća je kod dece uzrasta od 5 do 11 godina, a naročito kod dečaka [UNICEF, 2015a].

Grafikon 1: Zloupotreba dečjeg rada – ukupno, prema polu i uzrastu, Srbija i romska naselja, 2014.

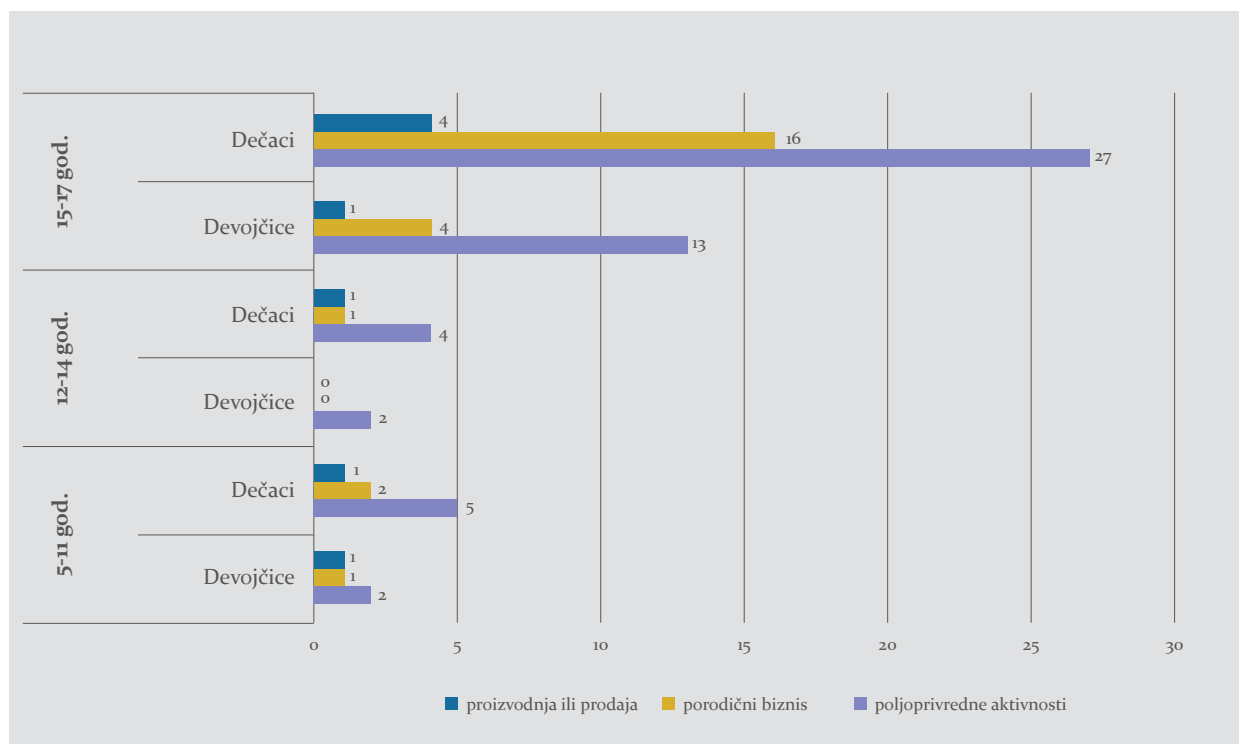

Izvor: UNICEF, 2015

Dečaci su češće angažovani u ekonomskim aktivnostima (uglavnom u poljoprivredi), dok

su devojčice češće angažovane u kućnom radu.

Grafikon 2. Struktura angažovanja dece u ekonomskim aktivnostima po polu i uzrastu

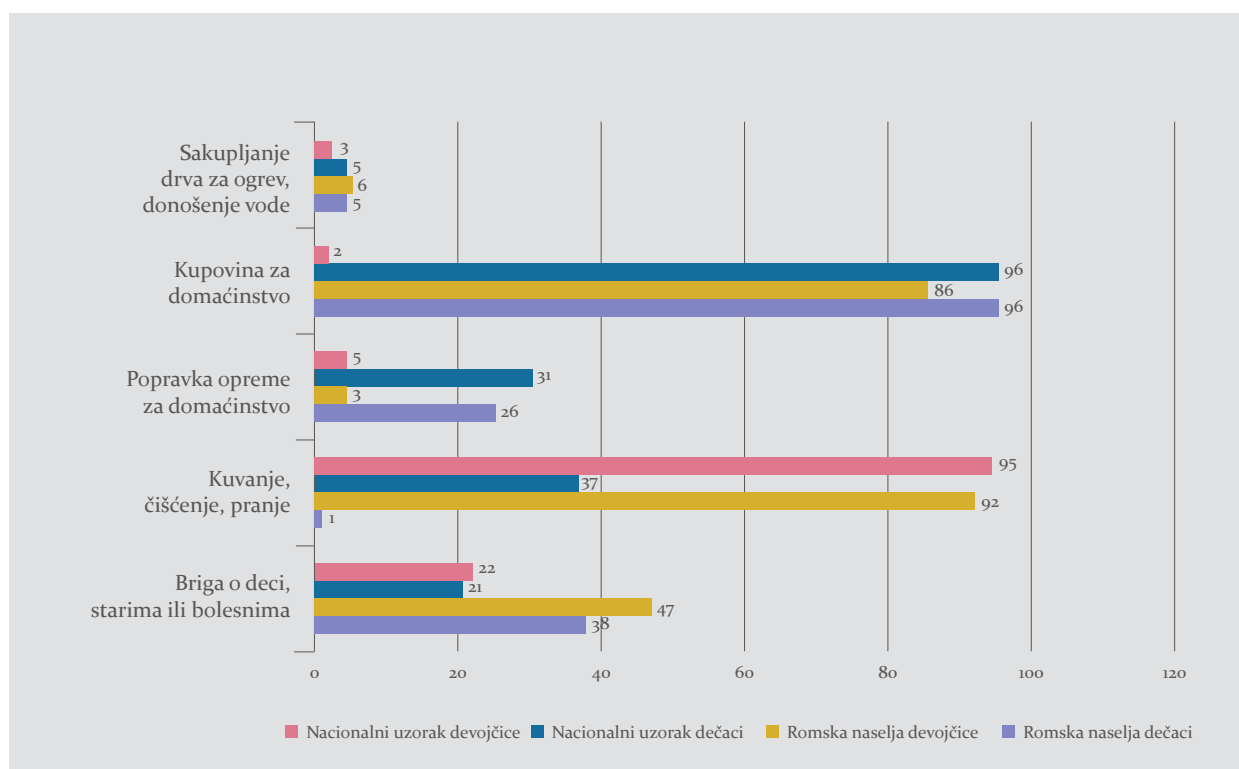

Izvor: UNICEF, 2015

U oblasti kućnih poslova, rodna podela rada je vidljiva u aktivnostima kao što su popravka kućnih aparata što je češće zadatak dečaka

i kuvanje, čišćenje i pranje koji su češće odgovornost devojčica.

Grafikon 3. Struktura angažovanja dece u kućnim poslovima, po polu, deca uzrasta između 15 i 17 godina, Srbija i romska naselja 2014.

Izvor: UNICEF, 2015

3.3 Podaci iz Popisa poljoprivrede

Veličina i tip gazdinstava i aktivnosti na gazdinstvima određuju potražnju i za radnom snagom članova porodice i unajmljenom radnom snagom. Poljoprivredni sektor u Srbiji je krajnje raznolik i karakteriše ga dvostruka struktura, od visoko mehanizovane, intenzivne komercijalne i industrijalizovane proizvodnje na severu do tradicionalne, ekstenzivne, nisko produktivne poljoprivrede u ostatku zemlje. Prosečna veličina gazdinstva iznosi 5,4 ha, sa velikim varijacijama posmatrano po regionima – od 3,6 u regionu južne i istočne Srbije do 10,9 u regionu Vojvodine. Međutim, velika većina gazdinstava su mala gazdinstva koja se bave naturalnom ili polunaturalnom poljoprivredom (gazdinstva do 2 ha imaju učešće od 48,8 procenata u ukupnom broju gazdinstava). Prema podacima iz popisa poljoprivrede, poljoprivredna radna snaga, koju čine poljoprivrednici, članovi gazdinstva, i plaćena/unajmljena radna snaga, u Srbiji obuhvata 1.442.628 osoba, prosečno 2,28 lica po gazdinstvu. Njihov utrošeni rad u poljoprivredi, uključujući i one koji su radili sezonski ili pvremeno, iznosio je 646.283 godišnje radne jedinice (GR) - rad koji obavi stalno zaposleno lice u periodu od godinu dana, ili 0,19 GRJ po hektaru korišćenog poljoprivrednog zemljišta (KPZ). Članovi porodice i rođaci koji su obavljali poljoprivrednu aktivnost na gazdinstvu doprinose sa 303.782 godišnje radne jedinice, odnosno 47 procenata čak i za ona lica koja redovno rade na porodičnim gazdinstvima,

poljoprivredni rad je često sekundarna aktivnost ili oblik pomoći drugim članovima domaćinstva. Samo 528.790 lica je koja rade u poljoprivrednim društvima ili na porodičnim gazdinstvima, utrošilo je 50 procenata ili više GRJ na poljoprivredni rad u 2012. godini, što ukazuje na upornost ogromne skrivene nezaposlenosti. Ne postoje zvanični podaci o dečjem radu u poljoprivredi.

Opšte je poznato da deca angažovana za rad u poljoprivredi rade uglavnom na porodičnim gazdinstvima i uključena su u određene sezonske aktivnosti poput branja voća i povrća, pakovanja, skladištenja, otpremanja, prodaje pored puta. Međutim, velika je verovatnoća da su uključeni u ove aktivnosti u velikim zasadima. Poslednjih godina, mogućnosti za rast izvoza i državni podsticaji za podizanje novih zasada doprinose proizvodnom proširenju voćnjaka, vinograda i plastenika sa povrćem. Iako su novi veliki zasadi opremljeni mehanizacijom, manjak dostupne sezonske radne snage u poljoprivredi je izuzetno visok. U nastojanjima da se prevaziđe ovaj jaz, poslodavci angažuju agencije koje obezbeđuju radnu snagu iz drugih regiona (često su to porodice i susedi sa decom u višim razredima).

Zanemarljiva je zloupotreba dečjeg rada na poslovima ekstenzivnog stočarstva (čuvanje stada, prikupljanje vode i stočne hrane, muženje, itd.).

3.4 Posebna istraživanja o zloupotrebi dečjeg rada

U 2006. godini, Centar za prava deteta sproveo je istraživanje o oblicima zloupotrebe dečjeg rada u deset opština u Srbiji, uključujući i Beograd., ovo istraživanje je bilo više usmereno na percepciju zloupotrebe dečjeg rada nego na njenu objektivnu rasprostranjenost²⁵. Istraživanje je pokazalo da ispitanici (odrasli i deca) smatraju da je zloupotreba dečjeg rada rasprostranjena u Srbiji. Oko 40 procenata odraslih i 42 procenata dece iz opšte populacije i 41,7 procenata odraslih Roma odgovorilo je da su lično upoznati sa slučajem grubog iskorišćavanja dečjeg rada (direktno

ostvarivanje prihoda – skupljanje starog papira i gvožđa, rad na pijaci, rad u/oko domaćinstva, organizovano prosjačenje, krađa i prostitucija) i 46 procenata njih je izjavilo da poznaju dete koje radi toliko da to utiče na njegovo školovanje (Vujović, Dejanović et al, 2006).

Deca iz hraniteljskih porodica izjavila su da imaju obaveze (pomoć u kućnim poslovima, radovi oko stoke, dvorišni poslovi), a 27 procenata njih je izjavilo da budu kažnjeni ukoliko ne izvrše obaveze.

25 Ovo istraživanje je nacionalno reprezentativno kvantitativno istraživanje kombinovano sa strukturisanim intervjuisanjem (Vujovic, Dejanovic, et al., 2006: 25). Anketa je sprovedena na slučajnom uzorku odraslih i prigodnom uzorku dece, ukupno 628. Opšta populacija je predstavljena sa 185 odraslih i 202 učenika srednje škole iz 3 grada u Srbiji, kao i sa 115 odraslih Roma i 77 romske dece u dva grada. Takođe, u anketi je učestvovalo 49 dece iz hraniteljskih porodica.

4. Brza procena zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi: ključni nalazi iz kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja

U ovom poglavlju ćemo predstaviti ključne podatke iz Brze procene koji se odnose na zastupljenost i karakteristike dečjeg radnog angažovanja u poljoprivredi.

U skladu sa MOR metodologijom, vrsta i trajanje radnih aktivnosti su mereni tokom referentnog perioda ili u nedelji pre dana početka realizacije ankete, te je stoga važno napomenuti da su podaci prikupljeni početkom septembra, u vreme kada su poljoprivredni radovi još uvek relativno intenzivni (mada ne kao u junu i julu). To omogućilo da se zabeleži dečji radni angažman i njegov uticaj na pohađanje škole.

Zbog sezonskog karaktera većine poljoprivrednih poslova posebno smo

ispitali sezonsku angažovanost dece na poljoprivrednim poslovima u svakom pojedinačnom mesecu u toku godine, kako za decu koja rade na gazdinstvu svoje porodice, tako i za decu koja su angažovana tokom sezone od strane anketiranih domaćinstava.

Treba biti posebno oprezan u tumačenju rezultata. Iako su neki od principa nasumične selekcije primenjivani u istraživanju, trebalo bi imati na umu da ovo nije bilo probablističko anketiranje domaćinstava. Shodno tome, rezultate ne treba tumačiti kao nužno reprezentativne za određeni region gde je sprovedeno istraživanje. Ipak, oni pružaju ključni uvid i identifikuju oblasti koje zavređuju dalju i dublju analizu.

4.1 Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi: brojke i karakteristike

Da bi se adekvatno sagledale karakteristike zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi, potrebno je poznavati kontekst u kome se odvija - pre svega porodična poljoprivredna gazdinstva. Analize radne snage i zaposlenosti članova poljoprivrednih gazdinstava pružaju važne informacije o načinu korišćenja raspoloživog fonda rada na gazdinstvu, kao i mnogim drugim važnim aspektima funkcionisanja gazdinstva kao osnovne socio-ekonomske jedinice na selu.

Prema rezultatima Popisa poljoprivrede (RZS, 2012), kao što je ranije pomenuto, ukupan broj lica koja rade u poljoprivredi u Srbiji (kao članovi gazdinstva ili stalno zaposleni na gazdinstvima) iznosi 1.442.628, iz čega proizilazi da je u proseku 2,28 lica po gazdinstvu stalno ili povremeno angažovano na poljoprivrednim poslovima, dok u

strukturi porodičnih gazdinstava preovlađuju gazdinstva sa jednim do dva lica koja se stalno ili povremeno angažuju u poljoprivredi (68,6 procenata) (Bogdanov, Babović, 2013).

Porodična poljoprivredna gazdinstva u Srbiji generalno karakteriše niska prosečna fizička i ekonomska veličina, uz preovlađujuće mešoviti tip poljoprivredne proizvodnje. Ipak, s obzirom na izraženu heterogenost reljefa i prirodnih resura, jednako važno obeležje agrarne strukture Srbije je i visoko izražena polarizacija poljoprivrednih gazdinstava u pogledu proizvodne strukture, tehničko-tehnološke opremljenosti i modela uključivanja u tržišni lanac. Samim tim, potrebe gazdinstava za radnom snagom u poljoprivredi su opredeljene ne samo individualnim karakteristikama individualnih gazdinstava, nego i regionalnim osobenostima poljoprivredne strukture.

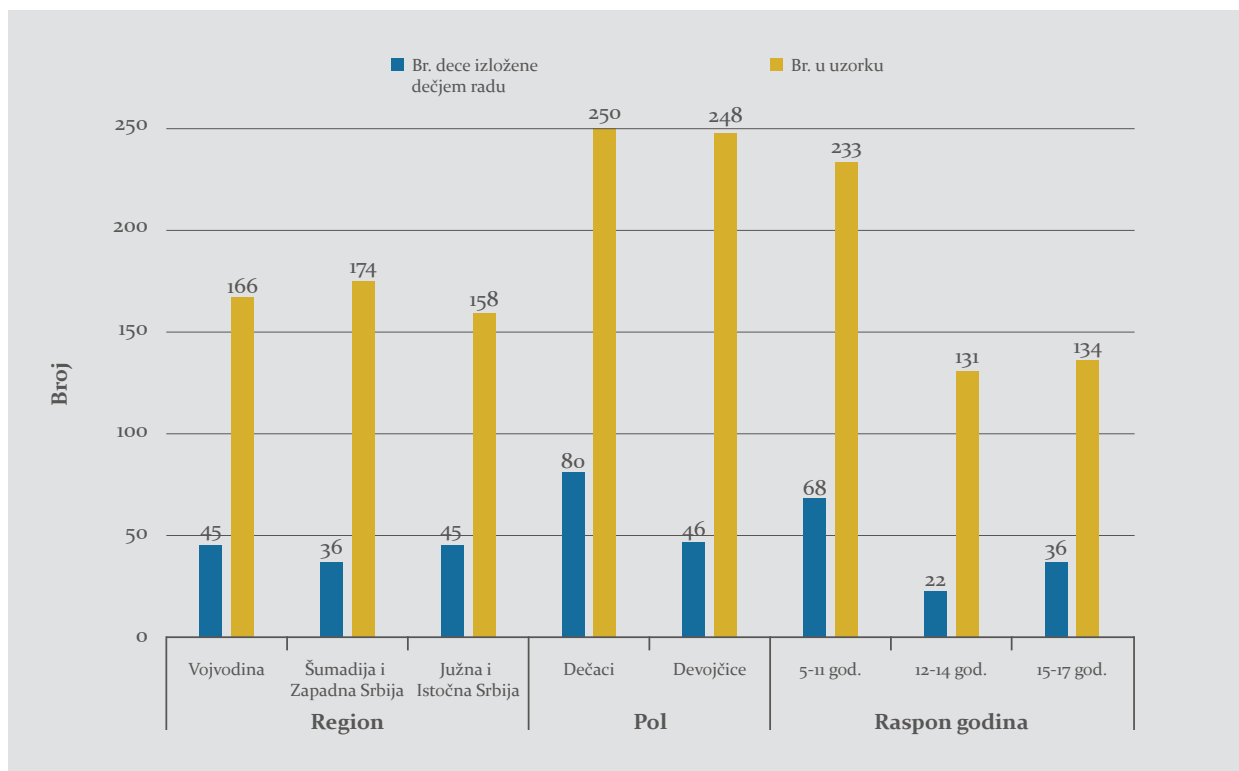
4.1.1 Broj dece izložene dečjem radu u poljoprivredi

Od ukupno 498 dece, njih 261 je bilo ekonomski aktivno, a od toga je njih 255 radilo u poljoprivredi. Može biti da je veliki udeo ekonomski aktivne dece (52 procenta dece iz uzorka) i dominantnost rada u poljoprivredi (98 procenta ekonomski aktivne dece iz uzorka) rezultat perioda kada su prikupljeni podaci za ovo istraživanje. Podaci su sakupljeni tokom perioda kada traje jedan

od dva vrhunca sezone poljoprivrednih radova u Srbiji (maj-juni, avgust-septembar), kada se povećava potražnja za angažovanjem dece na gazdinstvima.

Ukupno 126 dece je bilo uključeno u dečji rad u poljoprivredi. Grafikon 4 prikazuje kako su ova deca, kao i 498 dece u ukupnom uzorku, raspoređena po reginima, polu i uzrastu.

Grafikon 4. Broj dece iz uzorka izložene dečjem radu u poljoprivredi, prema regionu, polu i uzrastu

Gotovo sva deca uključena u rad u poljoprivredi rade u okviru svojih domaćinstava. Praksa da deca rade na tuđim gazdinstvima nije veoma prisutna u domaćinstvima u uzorku (vidi polje sa tekstom). U većini slučajeva rad za potrebe domaćinstva shvata se kao nešto što je poželjno i visoko vrednovano, jer je to način na koji deca stiču radne navike i doprinose opstanku i reprodukciji samog domaćinstva.

Iz prethodnog grafikona se primećuje da se oštra razlika javlja između dece mlađeg i srednjeg uzrasta. Ovaj nalaz je konzistentan sa nalazom iz kvalitativnog istraživanja da prevladava stav da su od 12. godine deca dovoljno odrasla, fizički i emocionalno spremna da preuzmu na sebe deo obaveza na gazdinstvu. Naime, iz perspektive većine dece koja su učestvovala u fokusiranim

grupnim diskusijama, vrste aktivnosti koje bi ona trebalo da obavljaju razlikuju u odnosu na uzrast na kome se nalaze. Na najranijem uzrastu, prema njihovom mišljenju, deca bi trebalo da počnu da rade lakše poslove i da stiču radne navike, a na starijim uzrastima bi trebalo da se polako uključuju u sve veći broj različitih aktivnosti, dok ne postanu spremni da se potpuno ravnopravno uključuju u sve poslove u domaćinstvu kao i odrasli članovi.

Iako se većina aktivnosti koje deca obavljaju odvija u okviru njihovih domaćinstava i za to ne dobijaju nikakvu naknadu, učesnici FGD (roditelji i deca) navode da su pojedina deca, usled loše materijalne situacije u kojoj se domaćinstvo nalazi, prinuđena da rade za nadnicu. Ta deca najčešće obavljaju aktivnosti poput seče i pripremanja drva za ogrev, branja šumskih plodova, itd.

Stalna i sezonska ekonomska aktivnost dece izvan svog domaćinstva

Šansa da se deca u Srbiji trajno zaposle na privatnom poljoprivrednom gazdinstvu je izuzetno mala. Samo 4 domaćinstva iz uzorka (1,33 procentasu) zapošljavala radnu snagu izvan svog domaćinstva za stalno i to ukupno 9 lica. Među tim dugoročno zaposlenim licima na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima samo 2 su bila deca starijeg uzrasta (na jednom gazdinstvu u Vojvodini) dok nijedno dete mlađe od 15 godina, što je razumljivo, s obzirom da zakon o zapošljavanju zabranjuje zapošljavanje lica mlađih od 15 godina. Sa ovako malom incidencijom dečje zaposlenosti na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima nemoguće je izvršiti dublju analizu.

Nešto je drugačija situacija kada je u pitanju sezonsko zapošljavanje tokom meseci kada se obavljaju intenzivniji radovi u poljoprivredi, pogotovo oni vezani za berbu voća i povrća. Iako i na vrhuncu sezonskih radova (od juna do septembra) intenzitet dečjeg rada u poljoprivredi nije povećan, u ekonomske aktivnosti se uključuju i deca mlađa od 15 godina. Angažovanje dece izvan gazdinstva u junu prijavilo je ukupno 4 domaćinstva koja su angažovala ukupno 18 dece, 9 mlađeg i 9 starijeg uzrasta. Po jedno domaćinstvo je zaposlilo četvero,

odnosno petoro dece mlađeg uzrasta i po jedno troje, odnosno šestoro dece starijeg uzrasta. Tokom jula meseca su 2 domaćinstva prijavila angažovanje dece, jedno domaćinstvo prijavilo je angažovanje petoro dece mlađeg ili srednjeg uzrasta i jedno angažovanje jednog deteta starijeg uzrasta. U avgustu, septembru i oktobru nije bilo angažovanja dece mlađe od 15 godina, a deca stara 15-17 godina su radila u jednom domaćinstvu u avgustu (njih troje), u 3 domaćinstva u septembru (jedno, dva i tri deteta) i u jednom domaćinstvu u oktobru (troje dece).

Pored toga što je izuzetno malog obima, ovo angažovanje dece izvan porodičnog gazdinstva je izrazito lokalizovano. Od devet domaćinstava koja su angažovala decu izvan svog domaćinstva, njih šest je angažovalo decu iz neposrednog susedstva, četiri je angažovalo decu preko rođaka i prijatelja, dok nijedno gazdinstvo nije koristilo usluge agencija za zapošljavanje niti oglase.

Ispitanici nisu bili raspoloženi da govore o tome koliko plaćaju dečju sezonsku radnu snagu. Samo tri ispitanika su odgovorila i taj iznos dnevnica se kreće u rasponu od 1.200 do 2.500 RSD (10-20 EUR).

„Sa 5 godina rade, uglavnom pomažu oko bašte, u kući nešto malo, tad treba da se privikavaju da stiču neku radnu naviku kad ustaju, da znaju kad trebaju da pomognu da pomognu, a sa 10 mogu da voze traktor, da idu u drva, da idu u njivu, da sade baštu. Sa 15 mogu već da rade sve.”

„Prednosti su jer stičemo radnu naviku, pomažemo roditeljima, imamo više iskustva.”

„Navikavamo se da radimo kad odrastemo, da budemo vredni i to.”

Deca učesnici FGD, uzrasta od 12 do 17 godina

4.1.2 Rad na opasnim poslovima

Najčešći primeri rizika i opasnosti po zdravlje zaposlenih u poljoprivredi Srbije su upotreba dotrajale mehanizacije i opreme, rad u neuslovnim objektima (stajama, podrumima, ambarima), izloženost nepovoljnim vremenskim prilikama i nepropisno rukovanje hemijskim sredstvima. Rizici rada u poljoprivredi su u velikoj meri uzrokovani niskim nivoom tehničko-tehnološke opremljenosti gazdinstva, koja se ogleda u malom broju sredstava mehanizacije i opreme koji se koriste na gazdinstvima. Pored toga, preko 90 procenata sredstava i oruđa starije je od deset godina, amortizovano, i ne ispunjava moderne standarde zaštite na

radu. Sve navedeno bi potencijalno moglo da predstavlja opasnost po bezbednost dece koja rade na poljoprivrednim poslovima.

Opasni poslovi u poljoprivredi su definisani kao bilo koja ekonomska aktivnost u poljoprivredi koja može ugroziti zdravlje, bezbednost ili moral mladih osoba. Ovo uključuje rad u opasnom okruženju, rad sa opasnim mašinama, opremom ili alatima, dizanje velikog tereta ili izloženost nezdravim uslovima kao što su pesticidi, visoke temperature, velika buka ili vibracije koje narušavaju zdravlje. Prema ovim parametrima, procenjeno je da je 66 dece iz

uzorka angažovano na opasnim poslovima. To je oko polovine sve dece iz uzorka izložene zloupotrebi dečjeg rada u poljoprivredi, odnosno četvrtina sve dece angažovane u pojooprivredi. Ovo su veoma visoki procenti koji zahtevaju dalje analize u većem reprezentativnom uzorku.

Kao što je prikazano u Grafikonu 5, deca koja su bila angažovana na poljoprivrednim poslovima su u najvećem broju bila pogođena izloženošću prašini (najviše tokom berbe kukuruza), isparenjima i gasu (od pesticida koji se koriste u gajenju voća), zatim radu sa opasnim alatim i teškom mašinerijom i poslovima u kojima se prenose veliki tereti. Značajno je pomenuti još i izloženost ekstremnim temperaturama i vlažnosti (tokom letnje žetve). Ostali opasni poslovi (rad na visini, izloženost vatri i plamenu) se pojavljuju u zanemarljivom broju slučajeva. Dok je najveći broj dece izložene opasnim uslovima starosne dobi od 15-17 godina, opasan rad nije ograničen na decu ovog uzrasta. Čak su i deca najnižeg uzrasta od 5-11 godina iz uzorka prijavljivala izloženost opasnostima na radnom mestu.

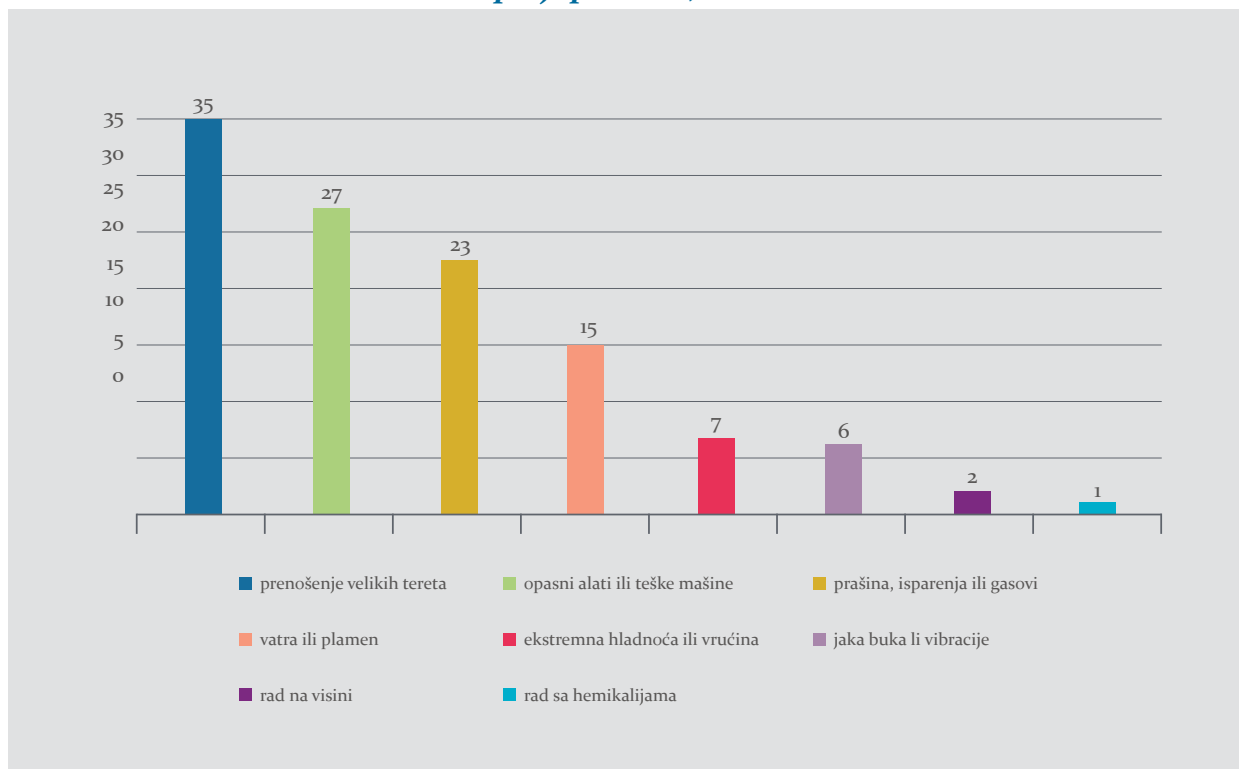
Izloženost dece opasnim poslovima se u najviše formi pojavljuje u regionu Južne i Istočne Srbije (gde je i inače njihov poljoprivredni rad najprisutniji). U ovom regionu je 15-17% dece bilo angažovano u aktivnostima koje se odnose

na prenos velikih tereta, rukovanje opasnim alatima i upravljanje teškom mašinerijom, i izloženo ekstremnim vremenskim prilikama. Ovi rezultati, iako zabeleženi u relativno malom broju slučajeva, sugerišu da su niska opremljenost gazdinstava mehanizacijom i opremom (posebno specifična za ovo područje koje je brdsko-planinskog tipa), nedostatak vitalne radne snage u gazdinstvima sa zaposlenim članovima, kao i loša fizička infrastruktura, verovatni uzroci češće prisutne ugroženosti dece nekim oblikom opasnosti na poljoprivrednim poslovima koje obavljaju.

Najprisutnija forma opasnog rada - izloženost prašini - posebno je visoko zastupljena među decom na području Vojvodine, gde je 19% njih izloženo ovoj vrsti opasnog rada. Iako u znatno manjem procentu (4,3%) deca u ovom području su izložena i hemijskim isparenjima, što se može povezati sa intenzivnijom poljoprivrednom proizvodnjom i većom upotrebom hemijskih inputa u poljoprivredi ovog područja.

Već je napomenuto da izloženost dece opasnim poslovima u poljoprivredi raste sa porastom veličine obrađivanog zemljišta, pri čemu je indikativno to što se u većoj meri pojavljuje na gazdinstvima veličine 5,01-10,0 ha.

Grafikon 5: Grafikon 5. Udeo dece izložene pojedinačnim rizicima prilikom rada u poljoprivredi, u %

Napomena: suma prelazi 13,3% zbog toga što su neka deca prijavila više od jednog rizika.
Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Roditelji i deca koji su učestvovali u fokus grupnim diskusijama identifikuju niz aktivnosti koje smatraju opasnim po zdravlje i bezbednost dece, a koje se mogu svrstati u tri osnovne grupe poslova:

- poslovi koji uključuju upravljanje poljoprivrednim mašinama i velikim motornim vozilima (na primer, vožnja traktora);

- poslovi koji uključuju izlaganje dece otrovnim hemikalijama i drugim štetnim materijama (na primer, tokom đubrenja useva);

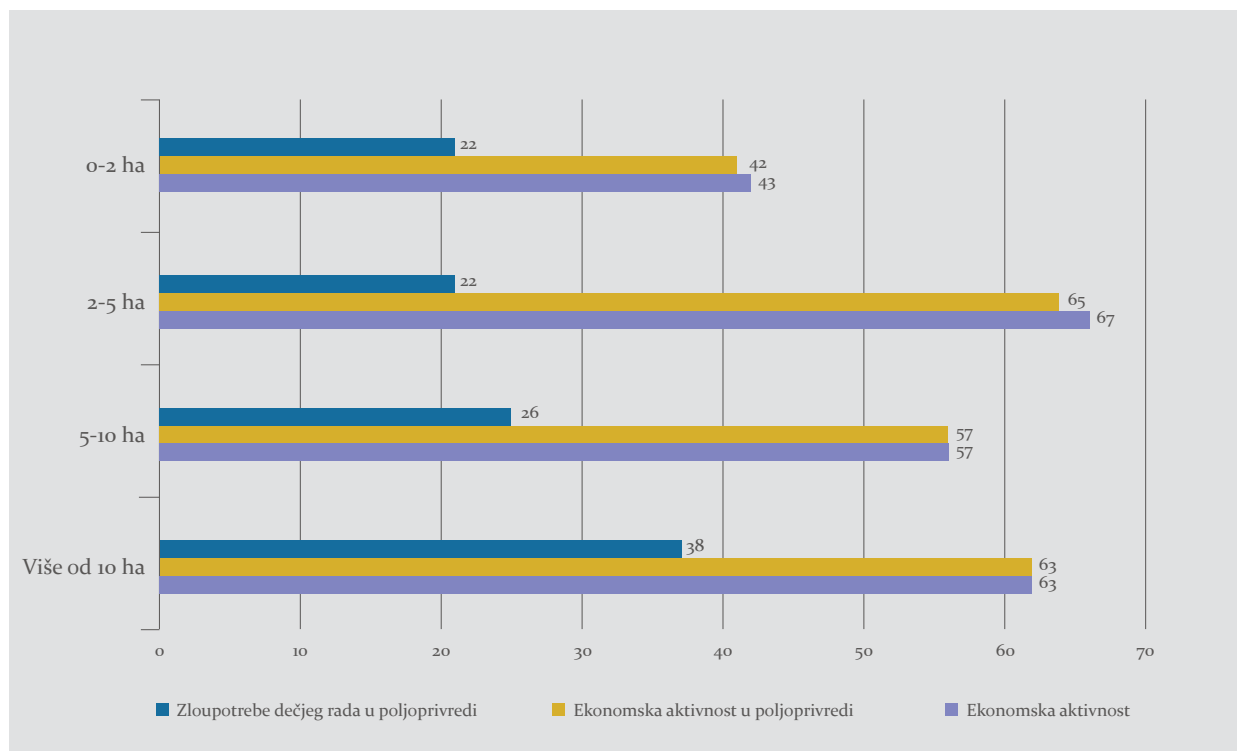
- poslovi koji uključuju korišćenje alata koji mogu da dovedu do povreda (najčešće korišćenje sekire ili motorne testere prilikom seče drva).

4.1.3 Zloupotreba dečjeg rada i veličina gazdinstva

Udeo ekonomske aktivnosti dece generalno, pa tako i njihovog rada u poljoprivredi, a posebno zloupotrebe dečjeg rada, raste sa porastom veličine obrađivanog zemljišta njihovog gazdinstva. U domaćinstvima koja obrađuju do 2ha zemljišta, 113 (41,9 procenata) dece je bilo ekonomski aktivno na poslovima u poljoprivredi, a 59 (21,9 procenata) bilo je

angažovano na poslovima koji se karakterišu kao zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi. Na drugoj strani, u domaćinstvima koja obrađuju najveće površine zemljišta (preko 10 ha) pojavljuje se 59 (62,8 procenata) ekonomski aktivne dece, i to isključivo na poljoprivrednim poslovima, dok je procenat zloupotrebe dečjeg rada čak 38,3 procenata (26 dece).

Grafikon 6: Ekonomska aktivnost dece u poljoprivredi i zastupljenost zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi Srbije, prema veličini zemljišta, procenat dece stare 5-17 godina

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Iako najveća koncentracija ekonomske aktivnosti dece postoji na gazdinstvima koja obrađuju 2,01-5 ha, gde je 57 (67 procenata) dece radilo, od čega 96,6 procenata na poljoprivrednim poslovima, ova gazdinstva imaju najniži udeo zloupotrebe dečjeg rada (21,6 procenata ili 19 dece). Ova kategorija pruža tipičnu sliku radnog angažovanja dece u seoskim domaćinstvima u Srbiji, jer ona vrlo često uključuje domaćinstva u kojima su odrasli članovi zaposleni van imanja i bave se poljoprivredom kao sekundarnim poslom; stoga su deca angažovana na ispomoći u

poljoprivrednim poslovima, ali uglavnom ne duže od zakonski dozvoljenog vremena. Prosečna veličina ovih domaćinstava je 5,5 članova, uključujući jedno ili dvoje dece stare 5-17 godina. Ovo su trogeneracijske porodice, a prisustvo deda i baba ima za posledicu reprodukciju tradicionalne patrijarhalne kulture, kao što je pokazalo naše kvalitativno istraživanje. Ovo znači rano uključivanje dece u poljoprivredne poslove kao oblik porodične solidarnosti. Sa druge strane, ova imanja su relativno mala i na imanju ima mnogo ruku, tako da deca ne moraju da rade mnogo.

Slično pitanje koje zavređuje dalju analizu je veza između opasnosti i veličine poseda. Veći posedi su karakteristični za ratarstvo, a to je posao u kojem ima mnogo prašine, radi se po vrućini, nose se tereti i voze traktori. Iz istog razloga je razumljivo što se u vojvodanskoj žitnici, za koju je karakteristično

da poljoprivrednici obrađuju veće površine nego u drugim regionima, češće javlja i rad dece u opasnim poslovima. U ovom regionu 30 dece iz uzorka izloženo je opasnim uslovima, u poređenju sa njih 17 u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji i 19 dece u Južnoj i Istočnoj Srbiji.

4.1.4 Zloupotreba dečjeg rada i tip gazdinstva

Tip poljoprivrednih proizvoda i sistema proizvodnje na gazdinstvu su po pravilu najpouzdaniji indikatori potrebe gazdinstva za radnom snagom. Analiza ekonomske aktivnosti dece i zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi ukazuje da je znatno manji procenat dece radno angažovan na gazdinstvima čija se poljoprivredna proizvodnja odvija na okućnici. Ekonomske aktivnosti uglavnom su vezane za zadovoljenje sopstvenih potreba, pri čemu je 15 dece (19,7 procenata) na ovim gazdinstvima ekonomski aktivno u poljoprivredi, dok je zloupotreba dečjeg rada prisutna kod u slučaju osmoro dece (10,5 procenata). Ovakav rezultat potvrđuje da je na malim gazdinstvima dečja ekonomska aktivnost, pa tako i zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi, znatno manje prisutna. Suprotno tome, komercijalno orijentisana gazdinstva sa tržišnom proizvodnjom žita i industrijskog bilja, u poljoprivredi angažuju 160 (58,2 procenata) dece, dok je udeo zloupotrebe dečjeg rada gotovo polovina tog broja, odnosno 79 (28,7 procenata). Iako najveće potrebe za radnom snagom postoje na gazdinstvima specijalizovanim za voćarsku i povrtarsku proizvodnju, na ovim gazdinstvima je ekonomski aktivno u poljoprivredi nešto manje dece nego na komercijalnim gazdinstvima koja proizvode žito i industrijsko bilje – 54,4 procenata (80 dece), dok je rad njih 39 (26,5 procenata) dece je zloupotrebljen.

Kao što je u prethodnom poglavlju ukazano, ekonomska aktivnost dece na poljoprivrednim poslovima odvijala se gotovo isključivo na poljoprivrednim gazdinstvima u vlasništvu porodice (97,6 procenata). Ovako visoka koncentracija može se, uz ostale faktore, smatrati i posledicom niske potrebe za

angažovanjem tuđe radne snage (čak i u sezonskim radnim vrhovima), koja se javlja samo u određenim područjima i na određenim tipovima gazdinstava, najčešće u mešovitim domaćinstvima u brdskim predelima.

Nalazi kvalitativnog dela istraživanja ukazuju na sledeće odlike radnog angažovanja dece u poljoprivrednim aktivnostima. Postoje razlike u pojavnim oblicima ekonomskog angažovanja dece u odnosu na tip seoskog naselja – u ravničarskim krajevima poljoprivredna domaćinstva su više usmerena na zemljoradnju, dok je u selima u planinskim krajevima stočarstvo zastupljenije. Takođe, od velikog je značaja je i geografska pozicija seoskog naselja u odnosu na administrativni centar određene opštine. Blizina seoskog naselja gradskom području u obrnutoj je vezi sa bavljenjem poljoprivredom kao primarnom delatnošću. Stanovnici sela koja su bliža urbanom naselju češće imaju stalno zaposlenje u drugim delatnostima, a poljoprivredom se bave kao dodatnom aktivnošću.

„...Mi nismo ni ru ruralna ni gradska sredina. I svi radimo i ja mislim da smo na gubitku u tom smislu što mi svi radimo na poslovima i onda jurimo na njivu, ko ima nešto malo njive. I onda smo, nismo ni tamo ni ovamo, na poslu smo prepuni stresa, onda dođeš kući onda trčiš na njivu da ti ono ne propadne to što ima. A da smo usredsređeni samo na jedno, da smo na poslu zadovoljni svojim platama i primanjima pa da možeš posle posla da odeš u šetnju u prirodu, malo da se baviš decom, sobom i posvetiš sebi... A mi bi i jedno i drugo, pa ne dobijemo ni od jednog ni od drugog ono što bi u stvari trebali i mislim da je Temerin generalno, da smo mi u rascepu...”

Učesnica FGD sa roditeljima, Temerin

4.1.5 Dinamika rada u poljoprivredi

Važnija saznanja o dinamici i obimu ekonomske aktivnosti dece dobijaju se na osnovu uvida u njihov rad po mesecima tokom godine po pojedinačnim mesecima. Nalazi istraživanja ukazuju da se na gazdinstvima najmanje veličine (do 2 ha) deca radno angažuju samo kada postoji potražnja u visokim sezonskim radnim vrhovima, tokom

letnjih meseci (jun-septembar). Sa porastom veličine gazdinstva povećava se broj dana i sati radnog angažovanja, ali se i period u kojem se deca radno angažuju širi izvan okvira sezonskih radnih vrhova. U domaćinstvima koja obrađuju najviše zemlje, preko 10 ha, deca su permanentno angažovanja tokom godine, sa nešto većim brojem dana i sati rada tokom

sezonskih radnih vrhova (Tabela 7). Iz toga se može zaključiti da u ovim domaćinstvima deca

uobičajeno angažovana u poljoprivredi tokom cele godine.

Tabela 7: Kalendar ekonomske aktivnosti dece na poljoprivrednim poslovima, prema veličini obrađivane zemlje, procenat angažovane dece i srednje vrednosti za broj dana i broj sati

		Veličina obrađivane zemlje			
		0-2 ha	2-5 ha	5-10 ha	10+ ha
Januar	% dece	0	0	0	10% (n=9)
	dana	0	0	0	6
	sati	0	0	0	6
Februar	% dece	0	0	0	10% (n=9)
	dana	0	0	0	6
	sati	0	0	0	6
Mart	% dece	0	0	0	13% (n=12)
	dana	0	0	0	7
	sati	0	0	0	6
April	% dece	0	0	0	25% (n=24)
	dana	0	0	0	6
	sati	0	0	0	6
Maj	% dece	4%	10%	0	35% (n=33)
	dana	5	10	0	6
	sati	7	8	0	8
Jun	% dece	12%	26%	30%	42% (n=40)
	dana	10	15	20	8
	sati	17.5	15	13	10
Jul	% dece	16%	33%	35%	47% (n=45)
	dana	10	15	20	10
	sati	20	20	13	10
Avgust	% dece	16%	35%	28%	50% (n=49)
	dana	10	15	20	10
	sati	15	20	10	11
Septembar	% dece	9%	26%	20%	40% (n=39)
	dana	7	8.5	10	7.5
	sati	10	21	10	8
Oktobar	% dece	4%	13%	0	18% (n=17)
	dana	5.5	7	0	8
	sati	9	14	0	9

Novembar	% dece	o	o	o	o
	dana	o	o	o	o
	sati	o	o	o	o
Decembar	% dece	o	o	o	o
	dana	o	o	o	o
	sati	o	o	o	o

Napomena: vrednosti izračunate za mesece u kojima je radilo 10 i više dece.

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Nalazi kvalitativnog dela istraživanja takođe ukazuju na to da se intenzitet angažovanja dece u poljoprivrednim aktivnostima razlikuje tokom različitih delova godine. Svi učesnici FGD i sagovornici u intervjuima saglasni su u tome da su deca u najvećoj meri uključena u obavljanje poljoprivrednih aktivnosti tokom leta i rane jeseni, odnosno u periodu u kome je obim posla u poljoprivredi znatno povećan, posebno tokom žetve, vršidbe, berbe voća i povrća. Pored ovih krupnih poljoprivrednih radova, koji zahtevaju angažovanje velikog broja ljudi, tokom leta i

rane jeseni deca pomažu i oko poslova u bašti, gajenja biljaka, čuvanja stoke, i slično.

Ukoliko se obim radnog angažovanja dece posmatra iz ugla tipa gazdinstva, odnosno njegovog proizvodnog usmerenja, primetno je da na gazdinstvima koja su orijentisana na proizvodnju žitarica i industrijskog bilja postoji nešto veća radna aktivnost dece nego kod radno intenzivnih useva [voće i povrće], kako u pogledu broja dana i sati rada, tako i meseci u kojima su deca radno angažovana [tabela 8].

Tabela 8. Kalendar ekonomske aktivnosti dece na poljoprivrednim poslovima, prema tipu glavnog proizvoda, procenat angažovane dece i srednje vrednosti za broj dana i broj sati

		Tip glavnog proizvoda		
		Obrađuje samo okućnicu ili ništa	Žitarice i industrijsko bilje	Povrće i voće
Mart	% dece		4%	o
	dana		6	o
	sati		6	o
April	% dece		10%	8% (n=12)
	dana		6	7
	sati		6	8
Maj	% dece		14%	14% (n=21)
	dana		6	8
	sati		8	8
Jun	% dece		25%	25% (n=36)
	dana		10	10
	sati		12	13,5

Jul	% dece		32%	29% (n=44)
	dana		10	14,5
	sati		14	20
Avgust	% dece		35%	24% (n=36)
	dana		10	15
	sati		14	15
Septembar	% dece		26%	11% (n=16)
	dana		7,5	6,5
	sati		10	6,5
Oktobar	% dece		12%	0
	dana		7	0
	sati		10	0

Napomena: vrednosti izračunate za mesece u kojima je radilo desetoro i više dece; kategorija koja ima samo okućnicu je malobrojna i deca iz te kategorije rade manje nego ostala deca, tako da ih u uzorku ni za jedan mesec nije bilo desetoro ili više koja rade; u januaru, februaru, novembru i decembru sve vrednosti su 0.

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Poljoprivredna preduzeća i zadruge kao sezonski poslodavci za decu

Posebnim anketnim upitnikom smo obuhvatili pravna lica koja zapošljavaju sezonsku radnu snagu u našem uzorku sela. Anketari su pronašli ukupno četiri takva entiteta, jedno društvo sa ograničenom odgovornošću i jednu poljoprivrednu zadrugu u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji, a u Vojvodini dva društva sa ograničenom odgovornošću koja su deo većeg sistema. Prva dva entiteta se bave proizvodnjom krompira, a druga dva proizvodnjom semena. Obe vrste posla zahtevaju intenzivan manuelni rad prilikom berbe/žetve, ali i tokom održavanja useva.

Prva dva entiteta su manje firme koje imaju samo po jednog stalno zaposlenog, firme iz Vojvodine imaju više od 70 stalno zaposlenih. Nijedna od ovih firmi ne zapošljava za stalno decu, ali sve četiri ih zapošljavaju sezonski. Firme iz Šumadije i Zapadne Srbije su zaposlile po 15-20 radnika u prošloj sezoni, a firme iz Vojvodine jedna 200, a druga 9500 sezonskih radnika. Među tim radnicima nije bilo prijavljenih slučajeva dece mlađe od 15 godina, dok je bilo troje, odnosno petoro dece [sve dečaci] između 15 i 17 godina starosti koji rade u firmama iz Šumadije i Zapadne Srbije; 83 dečaka i 30 devojčica u jednoj vojvođanskoj firmi i 400 dečaka i 400

devojčica u drugoj. Poslodavci iz Šumadije i Zapadne Srbije su sezonsku radnu snagu pronalazili uglavnom preko poznanika i to iz Južne i Istočne Srbije, dok su poslodavci iz Vojvodine sezonsku radnu snagu osim preko poznanika pronalazili i preko studentskih i omladinskih zadruga, uglavnom u svom ili susednom selu. Shodno ovakvoj dostupnosti sezonske radne snage na tržištu, dnevnice u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji su nešto veće nego u Vojvodini – 1700 RSD [oko 15 EUR] u odnosu na 1200-1400 RSD [oko 10-12 EUR].

Poslovi na kojima su deca radila sezonski u ovim firmama su setva, vađenje i utovar krompira u prvom regionu i obrada biljaka i skupljanje plodova u semenskoj proizvodnji u drugom regionu. Uz ovakve poslove idu i određeni rizici po bezbednost i zdravlje. Tri od četiri anketirana preduzeća su prijavila da su deca koja rade kod njih sezonski bila izložena nekom od rizika koji njihov rad čine štetnim. U firmama u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji su deca nosila veliki teret, radila su duže od osam sati dnevno i radila su subotom i nedeljom. U velikoj vojvođanskoj firmi glavni rizik za decu je vrućina. Zanimljivo je da ta firma ima sopstvenu dežurnu ekipu hitne pomoći tokom letnjih sezonski radova.

4.1.6 Vrste poslova koje deca obavljaju u poljoprivredi

Lista poslova u poljoprivredi u kojima se odvija ekonomska aktivnost dece je vrlo raznovrsna. Najveći deo ekonomske aktivnosti dece odnosi se na poslove u stočarstvu, na kojima je radilo 43 procenata dece, iza čega sledi grupa poslova u voćarstvu [32 procenata] i poslovi u povrtarstvu [29 procenata]. Na poslovima žetve žita i industrijskog bilja angažovano je manje dece [18,5 procenata], ali ako se ovome

doda broj dece koja su radila na oranju i kosidbi [5,1 procenata], kao i sakupljanju sena i slame [13,8 procenata], udeo rada dece na njivi se znatno povećava [tabela 9].

U pogledu regionalnih razlika, izdvaja se relativno niži udeo rada u voćarstvu dece u Istočnoj i Južnoj Srbiji, ali i visok udeo dece koja rade na poslovima u ratarstvu (na njivi) u Vojvodini.

Tabela 9. Učestalost ekonomske aktivnosti dece na različitim poslovima u poljoprivredi, po regionima

	Sva 3 regiona	Vojvodina	Zapadna Srbija I Šumadija	Istočna i Južna Srbija
Povrtarstvo	28,7%	24,1%	35,2%	26,7%
Voćarstvo	31,8%	36,7%	36,6%	15,6%
Rad u bašti	15,4%	17,7%	18,3%	6,7%
Ratarstvo (berba kukuruza, žetva suncokreta, soje, oranje, kosidba, vožnja traktora)	23,6%	44,3%	12,7%	15,5%
Stočarstvo, održavanje štale	42,6%	44,3%	42,2%	45,3%
Prerada hrane (zimnica i sl.)	4,1%	2,5%	1,4%	15,6%
Skupljanje trave, lišća, sena, slaganje slame,	13,8%	10,1%	16,9%	6,7%

Napomena: zbir prelazi 100% jer deca rade na više od jednog posla.
Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Teži i kompleksniji poslovi oko stoke (muža ovaca i krava i priprema stočne hrane), kosidba, upravljanje mašinama (berači, kombajni), nisu prijavljeni od strane anketiranih ispitanika.

Učesnici u FGD i intervjuima u selima u kojima je rađeno istraživanje slažu se da su najčešće aktivnosti u kojima su deca radno angažovana obavljanje kućnih poslova, učešće u poljoprivrednim aktivnostima, kao i neke druge specifične aktivnosti, među kojima se posebno izdvaja priprema drva za ogrev. Mnogi ispitanici navode da deca obavljaju

skoro sve vrste poslova kao i roditelji, samo u manjem obimu i intenzitetu. Osim pomoći u obavljanju poljoprivrednih i kućnih poslova, ima slučajeva dece koja pomažu svojim roditeljima u obavljanju neke druge vrste posla.

Kada su u pitanju poljoprivredne aktivnosti u koje su deca uključena, najčešće se navode: pomoćni poslovi na njivi, radovi u voćnjaku, čuvanje i hranjenje stoke, košenje trave i plaštenje sena, održavanje bašte (sađenje biljaka, zalivanje, čupanje trave), branje voća i povrća, i drugo.

„Deca vole da rade zato što je to povremeno i zanimljivo da ideš u baštu, da bereš nešto, pa posle je to za tebe za život da jedeš.“

„Moji roditelji su sadili krastavce, pa svako veče kad dođem iz škole majka mi je već u krastavcima. Digne se ujutru rano, skuva kafu, popije kafu i ode u krastavce, a ja kad završim domaći, oko škole sve, ja onda idem s tatom s kolima da oberemo, da zalijemo, a ja i tata uzmemo natovarimo džakove i odvezemo na otkup. Pa kad to završimo, idemo po majku i po motor da

zalijemo. Nekad smo se dizali u dvanest sati noću da idemo da uključimo motor da polivamo kad su bili manji, stalno prskali.“

„Na primer kada otac ima neke poslove, npr. drva da se cepaju, na primer ako nekad on iseče drva, ja i moj brat idemo kolicima i ređamo. A razlika, roditelji rade malo teže poslove nego deca i tako ...“

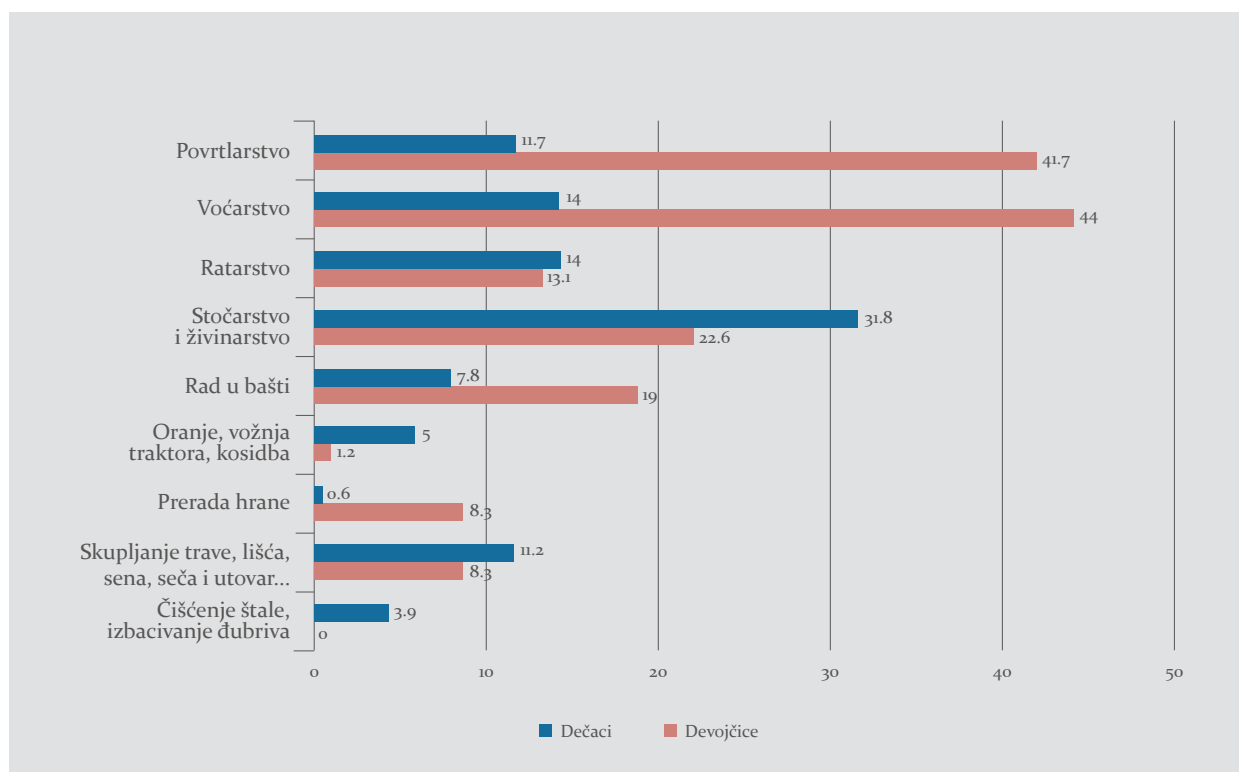
Deca učesnici FGD, uzrasta od 12 do 17 godina

4.2 Rodni aspekti rada dece u poljoprivredi

Obrasci rodne segregacije vidljivi su i u okviru poljoprivrednog rada, jer postoje приметne razlike u učešću dečaka i devojčica u različitim vrstama aktivnosti. Kao što se može videti iz grafikona 7, devojčice znatno češće nego dečaci učestvuju u aktivnostima vezanim za povrtarstvo i voćarstvo, češće rade u bašti i na poslovima prerade hrane (priprema zimnice

i sl.), dok dečaci češće obavljaju poslove u vezi sa gajenjem stoke i živine, poslove koji podrazumevaju upotrebu mašina i vozila, kao i poslove koji zahtevaju upotrebu oštih oruđa i nošenja tereta, poput seče i utovara drva, plašćenja i sl, te poslove u vezi sa čišćenjem štala, đubrivima i sl.

Grafikon 7. Učešće u različitim vrstama poljoprivrednih aktivnosti, prema polu, u procentima

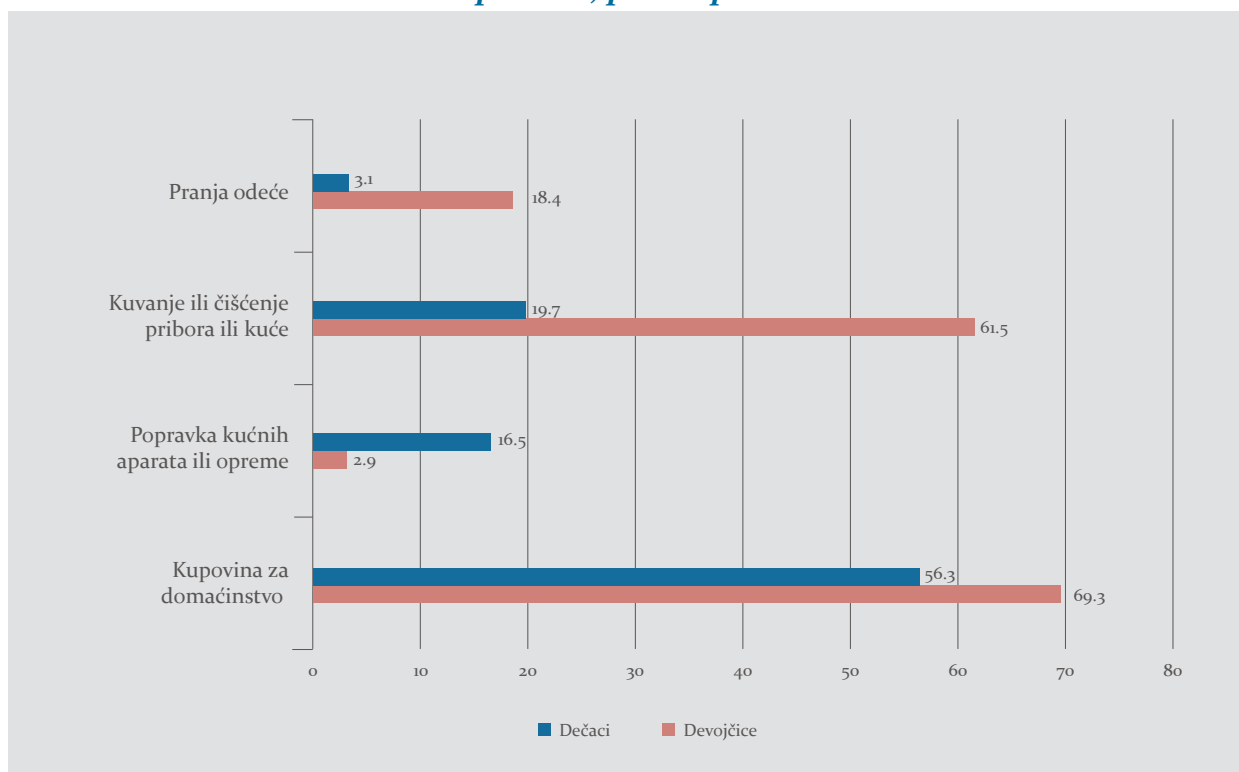

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Obrasci radne rodne segregacije vidljivi su i onda kada se pažnja usmeri samo na rad u kući. Devojčice značajno obavljaju poslove pranja odeće, kuvanja ili čišćenja pribora ili domaćinstva, kupovine za domaćinstvo češće nego dečaci, dok dečaci češće nego devojčice

obavljaju poslove popravke kućnih aparata ili opreme. Kada su u pitanju aktivnosti brige i nege, odnosno čuvanje mlađe dece ili osoba starijih i bolesnih, istraživanje nije pokazalo značajne razlike u uključenosti dečaka i devojčica u ove obaveze.

Grafikon 8. Procenat dece 5-17 godina koja su obavljala različite vrste kućnih poslova, prema polu

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Na osnovu podataka dobijenih u kvalitativnom delu istraživanja, može se zaključiti da postoji razlika između stavova ispitanika i onoga što je realnost u pogledu rodne podele poslova u domaćinstvu. Jedan deo ispitanika smatra da podela na muške i ženske poslove ne bi trebalo da postoji i da se razlike u vrsti poslova koje dečaci i devojčice obavljaju vremenom smanjuju. Ipak, veći broj ispitanika smatra da je normalno da postoji podela na muške i ženske poslove, odnosno da žene treba da rade one poslove koji se smatraju „lakšim“ jer ne zahtevaju veliku fizičku snagu (kućni poslovi, briga o članovima domaćinstva, uključujući i brigu o ishrani svih članova, radovi u bašti, itd), dok muškarci treba da obavljaju teže fizičke poslove koji podrazumevaju rad sa mašinama, rad u polju, pripremu i seču drva, i slično.

Kada govore o onome što se u stvarnosti dešava, većina ispitanika potvrđuje to da podela poslova na muške i ženske i dalje postoji i da je ona u velikoj meri izražena. Rodna podela posla se prenosi međugeneracijski, odnosno devojčice se češće uključuju u

poslove koje u domaćinstvu obavljaju njihove majke i drugi ženski članovi domaćinstva, dok dečaci pomažu očevima u poslovima koje oni obavljaju. U skladu sa tim, devojčice su najčešće zadužene za pomoć drugim odraslim ženskim članovima u sređivanju i čišćenju kuće, pripremu obroka za celo domaćinstvo, pripremu porodičnih slavlja (na primer, slava, rođendana), brigu o bašti. Dečaci češće pomažu očevima u radovima na njivi, hrane domaće životinje, pripremaju drva za ogrev.

„Dečaci se trude od malih nogu da se ugledaju na oca, da mu pomažu sve to, da cepaju drva, da nose i tako to, a devojčice da spremaju ručak, da zalivaju baštu, cveće i tako to.“

„Muškarci uglavnom pomažu najviše ocu na selu, sve ono što otac radi, rade i oni. Ako otac ima neki zanat, oni gledaju da uče taj zanat, posle kad odrastu da znaju to. A devojčice uglavnom pomažu mamama u kući, oko kućnih poslova i tako to.“

Izjave dece učesnika FGD, uzrasta od 12 do 17 godina

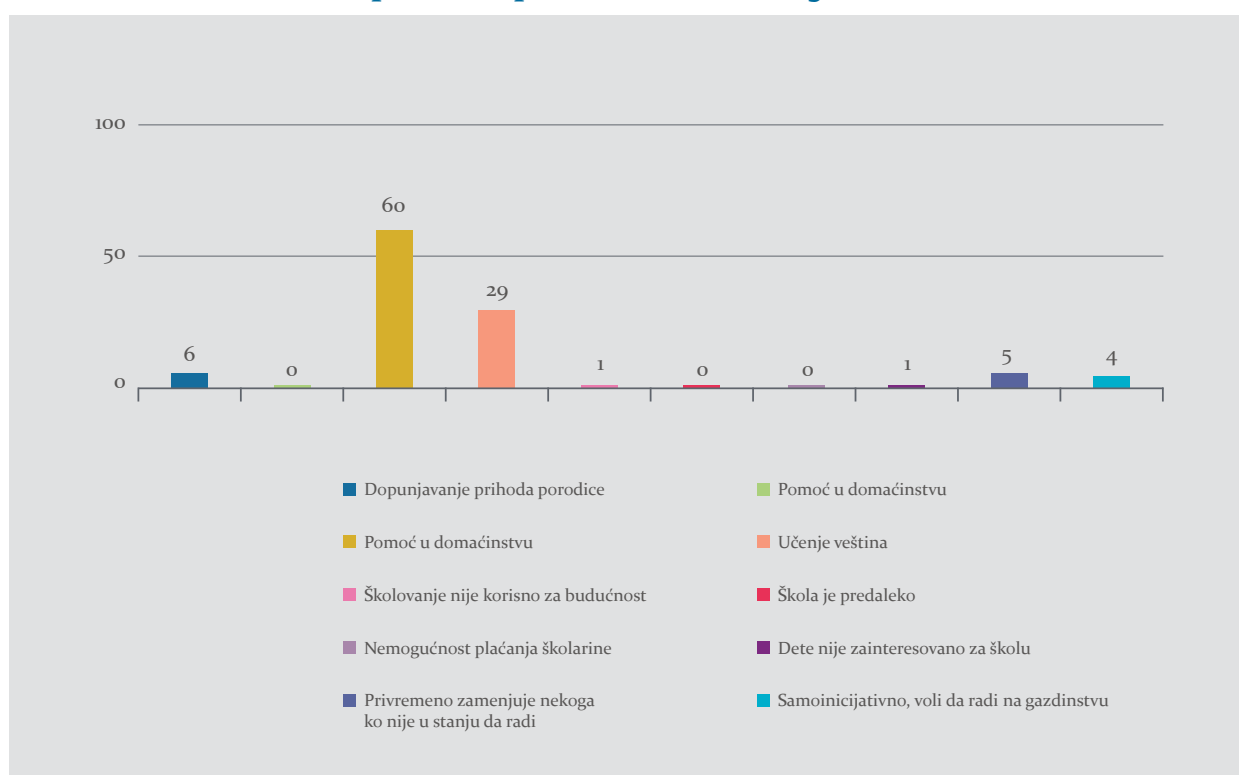
4.3 Faktori koji utiču na zloupotrebu dečjeg rada

Malobrojna prethodna istraživanja rada dece ukazala su na neke važne faktore koji utiču na pojavu i rasprostranjenost zloupotrebe dečjeg rada. Analiza o razlikama između urbanih i ruralnih sredina sprovedena na MICS podacima [UNICEF, 2015b], ukazala je da su deca iz seoskih područja 2,7 puta češće angažovana u zloupotrebljenom dečjem radu nego deca koja žive u gradskim sredinama, kao i da je zloupotreba dečjeg rada značajno češće prisutna kod dece iz siromašnijih porodica, nego onih bolje stojećih. Istraživanje Centra za prava deteta ukazalo je da nedostatak motivacije za obrazovanje nije razlog

povećane incidencije zloupotrebe dečjeg rada, nasuprot nekim uvreženim mišljenjima. Prema nalazima ovog istraživanja, 92 procenta dece angažovane u zloupotrebljenom dečjem radu je reklo da kad bi mogli da biraju između rada i školovanja, pre bi odabrali školovanje [Vujovic, Dejanović et al, 2006].

Prema nalazima istraživanja sprovedenog u cilju brze procene dečjeg rada u poljoprivredi, najvažniji razlozi zbog kojih se deca angažuju u poljoprivrednim aktivnostima su pomoć domaćinstvu i učenje veština [grafikon 9].

Grafikon 9. Glavni razlozi zbog kojih deca rade u poljoprivredi, direktan odgovor ispitanika, procenat od svih odgovora

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Ova struktura koja ukazuje na razloge za angažovanje dece u poljoprivredi se ne menja značajno ni kada analiziramo samo decu čiji rad je zloupotrebljen – procenat onih koji rade da bi pomogli domaćinstvu pada na 55 procenata, a onih koji rade da bi dopunili prihod porodice raste na 10 procenata.

Prilikom dalje analize ovih odgovora, odgovor da dete zamenjuje člana porodice koji privremeno nije u stanju da radi u Vojvodini tri puta češće biran nego u Južnoj i Istočnoj Srbiji [14 prema četiri deteta], dok je dopunjavanje prihoda porodice duplo češći razlog za ekonomsku aktivnost dece u Južnoj i Istočnoj Srbiji nego u Šumadiji i Zapadnoj

Srbiji. Konačno, valja primetiti da slična manja diferencijacija postoji među decom s obzirom na uzrast – deca mlađa od 12 godina (za koju su, u anketi odgovarali roditelji) ređe nego ostala deca rade da bi dopunjavala prihode porodice, a češće da bi učila veštine.

Činjenica da određeni procenat dece rade da bi doprinela prihodima porodice i okolnost da se mnoga domaćinstva na selu bave poljoprivredom da bi preživela sa minimalnim prihodima rađa pretpostavku da je dečje radno angažovanje, i posebno zloupotreba dečjeg rada, odlika siromašnih i slabije obrazovanih porodica. Da bismo proverili ovakvu pretpostavku, u nastavku ćemo analizirati distribuciju ekonomske aktivnosti i

zloupotrebe dečijeg rada prema indikatorima vezanim za ekonomski položaj domaćinstva. Analizom korelacije više varijabli koje iskazuju ekonomski položaj domaćinstva odabrali smo dve najdiskriminativnije, jednu subjektivnu i jednu objektivnu.²⁶

Ispitivanje korelacije između indikatora materijalnog položaja, s jedne strane i ekonomske aktivnosti dece u poljoprivredi i zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi s druge strane je pokazalo da nizak ekonomski položaj nije faktor koji generiše zloupotrebu dečjeg rada. Ovo indirektno potvrđuje raniji nalaz da je glavni faktor ekonomske aktivnosti dece u poljoprivredi, a sa tim i zloupotrebe njihovog rada, nedostatak radne snage na gazdinstvu i neefikasnost u angažovanju spoljne radne snage. Jedini nalaz koji odudara od ovog zaključka je veza između subjektivne percepcije materijalnog položaja i ekonomske aktivnosti dece u poljoprivredi. Naime, deca roditelja koji

su izjavili da lako sastavljaju kraj sa krajem ređe rade u poljoprivredi nego deca iz porodica koje teško sastavljaju kraj sa krajem. I pored toga, može se zaključiti da je laki rad dece u poljoprivredi široko rasprostranjen pre kao deo seoskog načina života i kao obrazac radne i društvene socijalizacije nego kao strategija ekonomskog opstanka, što su potvrdili i nalazi iz intervjuja i FGD.

„Ja živim sa čikom, strinom, babom, dedom i imam pradedu. Pradedu unosi drva, a mi mu malo pomažemo pošto je stariji čovek i ne može sve sam. Mi cela porodica se pomažemo. Čika i strina nekada spremaju ručak. Moji mama, tata i ja smo zaduženi za piliće, ćurke i ostalu živinu, da hranimo. Čika i strina su zaduženi nekad da pomažu, tako to, i da spremaju ručak. A baba i deda idu u njive, a nekad i svi idemo.“

Dete učesnik FGD, uzrasta od 12 do 17 godina

4.4 Uticaj zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi

Zbog štetnih posledica, dečji rad je klasifikovan kao jedan od oblika nasilja prema deci (UNICEF, 2017). U okviru brze procene dečjeg rada u poljoprivredi, posledice dečjeg rada su ispitivane preko sledećih aspekata:

- Uticaja na obrazovanje;
- Opterećenosti i osećaja umora; i
- Povreda i zdravstvenih tegoba zbog rada.

U vreme istraživanja 452 (90,7 procenata) dece iz uzorka je pohađalo školu. Kada se isključe deca predškolskog uzrasta, u uzorku je bilo samo jedno dete koje nije išlo u školu. Više je indicija iz istraživanja koje upućuju na to da je

u domaćinstvima iz uzorka prepoznat značaj obrazovanja, te da radno angažovanje dece najčešće biva organizovano na način tako da ne ometa školske obaveze. Roditelji pridaju veliki značaj obrazovanju dece, što potvrđuje podatak da je 95,3 procenata njih istaklo da je u trenutnoj fazi života njihovog deteta najbolje da dete ide u školu.

Podaci iz istraživanja ukazuju da deca najčešće rade vikendom i posle škole. U nedelji koja je prethodila istraživanju, svako peto dete radilo je i pre i posle škole, a samo jedno dete radilo je tokom propuštenih školskih dana, odnosno propustilo je školu kako bi radilo u poljoprivredi (tabela 10).

²⁶ Subjektivna procena ekonomskog položaja biće praćena preko pitanja: Uzimajući u obzir ukupan priliv novca u svom domaćinstvu, da li mislite da vaše domaćinstvo može da „spoji kraj s krajem“, tj. da pokriva neophodne izdatke? Originalna skala od 5 odgovora je transformisana u trostepenu sa mogućim odgovorima: teško, uz teškoće i lako. Objektivni indikator ekonomskog položaja domaćinstva je broj vozila kojima raspolaže domaćinstvo. Ova dva indikatora stoje u jakoj i statistički značajnoj korelaciji.

Tabela 10. Period u kome su deca radila tokom nedelje koja je prethodila istraživanju

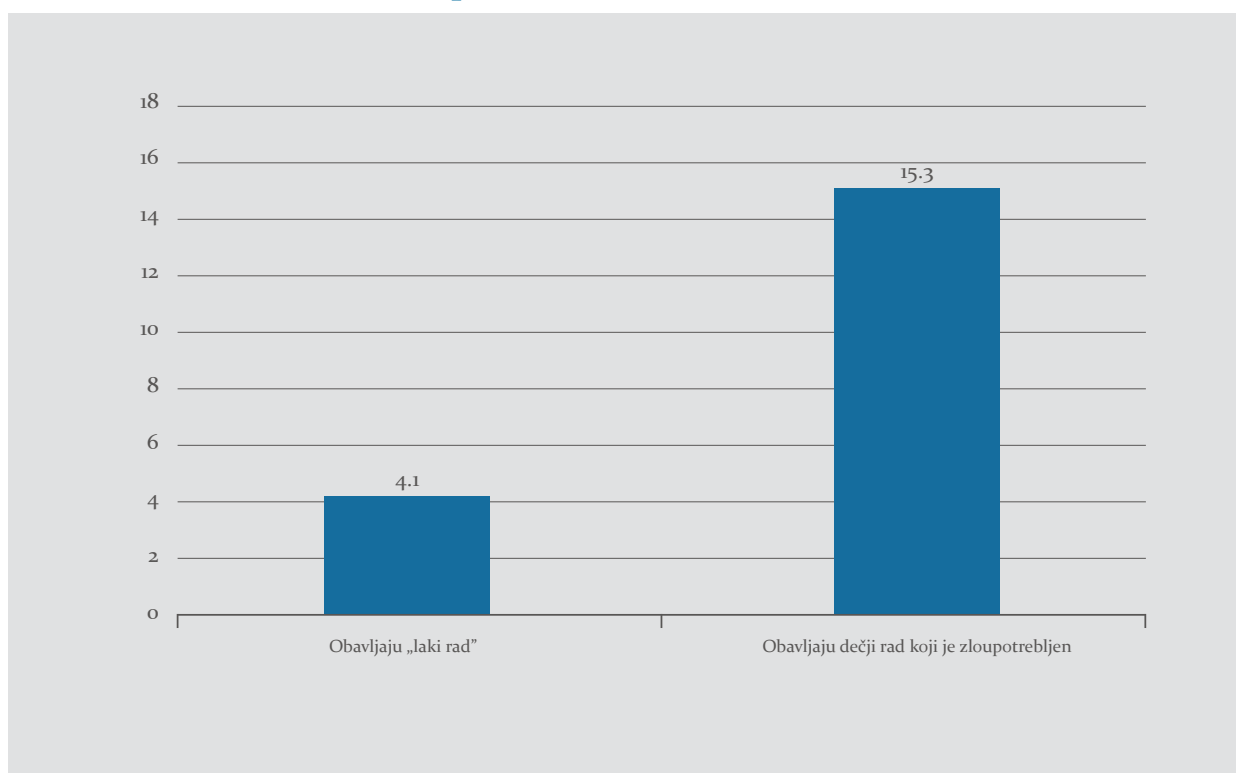
	% dece koja su bila angažovana u zlopotrebljenom dečjem radu u poljoprivredi
Posle škole	31,3
Pre škole	3,5
I pre i posle škole	14,8
Tokom vikenda	49,6
Tokom propuštenih školskih dana	0,9
Ukupno	100

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Dečji rad ima efekta na stepen opterećenja i umor dece. Kada se uporede deca koja ne obavljaju nikakvu ekonomsku aktivnost niti kućni rad, deca koja obavljaju samo „laki rad“ (bilo u obliku ekonomske aktivnosti ili kućnih poslova) i deca kod kojih je registrovana

zlopotreba dečjeg rada u poljoprivredi, primećuje se značajna razlika u opterećenosti i osećaju umora. Naravno, među 60 (12 procenta) dece koja nisu uključena ni u kakve ekonomske aktivnosti niti kućni rad nisu zabeleženi slučajevi opterećenja i premora.

Grafikon 10. Deca koja su opterećena i umorna zbog rada u domaćinstvu, prema tipu ekonomske aktivnosti

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

Kada su u pitanju povrede na radu ili zdravstveni problemi uzrokovani radom, potrebno je napomenuti da je među decom koja su bila angažovana u „lakom radu“ bilo devetoro, a među decom angažovanom u zlopotrebljenom dečjem radu 15 sa ovakvim problemima. Zbog malog broja slučajeva nije bilo moguće sprovesti kvantitativnu analizu. Može se samo napomenuti da su kod obe grupe

registrovane sledeće vrste povreda, odnosno zdravstvenih problema: površne povrede ili otvorene rane; dislokacije, iščašenja, uganuća; opekotine, ogrebotine ili promrzline; probleme sa stomakom, dijareja; visoka temperatura. Kod dece kod kojih je registrovana zlopotreba dečjeg rada, pored toga su zabeležene i posledice u obliku preloma kostiju, problema sa očima i ekstremni zamor.

Pređođeni nalazi upućuju na zaključak da u ispitivanom periodu i na ispitivanom uzorku zloupotreba deđjeg rada nije uticala na zanemarivanje školskih obaveza. Ovde ipak treba imati na umu period u kome je sprovedeno istraživanje, odnosno početak školske godine kada deca još nemaju puno školskih zadataka, mada je još uvek bio u toku vrhunac sezona poljoprivrednih radova. Pored toga, iako broj dece kod kojih su registrovane zdravstvene posledice u obliku opterećenja, fizičkog umora, povreda i zdravstvenih problema nije bio veliki u uzorku, važno je primetiti da su efekti zloupotrebe deđjeg rada primetni, te da su posledice po zdravlje i zamor ozbiljnije kod dece kod kojih je registrovana zloupotreba deđjeg rada nego kod dece koja su angažovana u „lakšim oblicima rada“.

Nalazi kvalitativnog dela istraživanja saglasni su sa onima dobijenim iz anketnog istraživanja. Većina ispitanika visoko vrednuje obrazovanje i posmatra ga kao jedan od ključnih kanala za postizanje pokretljivosti. Osim toga, smatraju da rad koji obavljaju deca ne utiče negativno na njihovo školovanje, kako u pogledu postignuća, odnosno uspeha u školi, tako ni u pogledu redovnosti pohađanja nastave.

„Ljudi sa manjim obrazovanjem imaju manji izbor posla. I da su... Da su opredeljeni samo za jedno, nemaju veliki izbor, ne mogu da biraju čime će da se bave, kao ljudi sa velikim obrazovanjem. Jer ipak, čovek sa osnovnom školom i čovek sa fakultetom, nije isto. Čovek fakultetski obrazovan može da bira platu za koju će da radi, dok čovek sa osnovnom školom ne može nikad da ima platu kao čovek sa fakultetom.“

Dete učesnik FGD, uzrasta od 12 do 17 godina

„To je osnova. Može on šta hoće da nauči kasnije, može bilo šta da radi, ali osnova je obrazovanje.“

Roditelji učesnici FGD

Ispitanici navode da deca uglavnom nisu angažovana na poslovima koje ne bi mogli da usklade sa obavezama u školi i da rade isključivo u slobodno vreme, nakon što se završi nastava i domaći zadaci. Ipak, u ruralnim područjima gde se stanovništvo intenzivnije bavi poljoprivredom, veći je i broj poljoprivrednih aktivnosti u koje su uključuju deca, pa je tu usklađivanje školskih i radnih obaveza malo teže.

Iz perspektive roditelja i nastavnika, obrazovanje dece je na prvom mestu i u najvećem broju slučajeva angažovanje dece u različitim radnim aktivnostima nema negativne posledice na njihovo školovanje. Naprotiv, deca koja su više

angažovana na poslovima u domaćinstvu i poljoprivredi postižu bolje rezultate u školi, zato što su stekli dobre radne navike i na bolji način organizuju svoje vreme. Pojedini roditelji navode da su čak deca prezaštićena i pošteđena od učestvovanja u određenim radnim aktivnostima, što ne smatraju dobrim za njihov kasniji razvoj. Neki roditelji ističu da u retkim slučajevima, kada su deca intenzivnije angažovana u pojedinim radnim aktivnostima, nastavnici pokazuju razumevanje ako zbog toga povremeno odsustvuju iz škole. Sa druge strane, jedan od nastavnika je istakao da je jedan od problema u tome što roditelji nisu u dovoljnoj meri zainteresovani za školovanje dece, nemaju dovoljno vremena, a u pojedinim slučajevima ni kapacitet da u potpunosti isprate školske aktivnosti deteta, kao i da sve prepuštaju nastavnicima.

I deca smatraju da njihovo radno angažovanje u domaćinstvu i u poljoprivrednim aktivnostima nema negativne posledice na njihovo školovanje i da uspevaju da usklade sve obaveze. Roditeljima pomažu uglavnom u slobodno vreme tokom radne nedelje, nakon što završe školske obaveze, kao i vikendom. Važno je napomenuti da deca kao manju prepreku za svoje školovanje vide radno angažovanje u domaćinstvu i poljoprivredi, u odnosu na nedostatak materijalnih resursa. Oni navode da, zbog niskih plata, roditelji često nemaju mogućnost da im priušte knjige i ostali nastavni materijal koji im je neophodan. Takođe, zbog sopstvene prevelike radne opterećenosti, roditelji nemaju ni dovoljno vremena da se posvete deci i pomognu im oko školskih obaveza.

U malom broju slučajeva, deca koja su učestvovala u fokus grupnim diskusijama identifikuju umor kao jednu od posledica njihovog radnog angažovanja u poljoprivrednim aktivnostima. Umor najčešće povezuju sa količinom posla koji je potrebno obaviti, kao i sa pojedinim težim fizičkim poslovima, kao što je, na primer, cepanje drva, plaštenje sena, podizanje džakova sa povrćem, itd. Iako su ovi poslovi fizički zahtevniji, pojedina deca ih radije obavljaju, u poređenju sa obavljanjem nekih kućnih poslova.

Ispitanici su saglasni u tome da većina radova u poljoprivredi koje deca obavljaju ne ugrožava njihovo zdravlje i bezbednost. Ovakav nalaz potvrđuju i intervjui realizovani sa lekarima iz lokalnih domova zdravlja, koji su nadležni za brigu o opštem zdravlju stanovnika seoskih zajednica obuhvaćenih istraživanjem, a samim tim i o zdravlju dece u ovim selima. Skoro svi ispitanici [deca, roditelji, nastavnici, zdravstveni radnici] ističu da roditelji nastoje da na neki način zaštite decu i ne dozvoljavaju da obavljaju poslove koji bi na bilo koji način mogli da ih ugroze, već teže poslove preuzimaju na

sebe.

„Pa teže poslove uvek roditelji obavljaju i poslove koji su rizični za decu, za povređivanje...”

„Roditelji obavljaju (teže poslove), deca lakše poslove, više ih štitim. Nemoj ti, mali si još, nemoj ti.”

Roditelji učesnici FGD

„Pa mahom paze nas roditelji kad nešto radimo, paze nas, uče i pričaju kako ne treba, kako treba. Da trebamo da se pazimo.”

„Jer nikad neće oni nas da puste same, evo ti, idi radi.”

Nego, pokažu nam prvo kako treba. A tek kad onda dođe vreme da radimo sami, onda sve znamo i kako treba da se pazimo i to.”

Deca učesnici FGD, uzrasta od 12 do 17 godina

Ipak, ispitanici navode da postoje izuzeci, odnosno da su upoznati sa slučajevima kada su deca obavljala poslove koji su ih direktno izlagali rizicima po bezbednost i zdravlje. Kao neke od takvih primera navode upravljanje poljoprivrednim mašinama koje je za posledicu imalo povređivanje dece, korišćenje različitih hemikalija koje se koriste tokom đubrenja useva a koje su štetne po zdravlje dece, kao i upotrebu alata i oštih predmeta (sekire, motorne testere).

4.5 Znanja i stavovi o zloupotrebi dečjeg rada

Veliki nedostatak znanja o zloupotrebi dečjeg rada je otkriven tokom desk istraživanja. Ovaj nedostatak nastaje zbog manjka odgovarajućih statističkih pregleda i oskudnosti istraživanja posebno fokusiranih na ovaj problem. Nedostaci koji su identifikovani uključuju:

- Odsustvo precizne stope učešća zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi za decu starosti 5-17 godina u skladu sa definicijom MOR
- Manjak uvida u specifične uzroke koji uvećavaju učešće zloupotrebe dečjeg rada u ruralnim oblastima
- Manjak uvida u rodno zasnovanu podelu rada u poljoprivredi i kućnim poslovima na gazdinstvima
- Manjak preciznih uvida u posledice zloupotrebe dečjeg rada uopšte i posebno zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi na dečji razvoj i blagostanje.

U ovoj brznoj proceni, nastojali smo da kroz intervju sa stručnjacima i donosiocima odluka na nacionalnom nivou pronađemo elemente budućeg nacionalnog okvira i da proverimo postoji li među njima svest o o zloupotrebi dečjeg rada i politička volja da se ona iskoreni. Nastojali smo da intervjuišemo službenike na visokom nivou u vladinim telima i organima koji su nadležni za inspekciju rada, zaštitu dece, poljoprivrednu proizvodnju, bezbednost i zaštitu na rdu, itd, kao i eksperte koji se bave kreiranjem ili primenom politikau oblasti zaštite dece. Samo jedna osoba iz izvršne vlasti je učestvovala u istraživanju, tako što je popunila upitnik pisanim putem, dok su dva odbijanja intervjuja došla od osoba koje su navele da sebe ne smatraju kompetentnim da diskutuju o ovoj temi. Četvrti

potencijalni saradnik nikada nije odgovorio na poziv. Ovo dovoljno govori o trenutno slabom institucionalnom kapacitetu da se ovom problemu pristupi na efikasan način²⁷.

Intervjui sa akterima na nacionalnom nivou su pokazali da postoji i nedostatak specifičnog znanja o zloupotrebi dečjeg rada u poljoprivredi, kako u normativnom, tako i u činjeničnom smislu. Naši sagovornici, kako eksperti, tako i donosioci odluka, poznaju osnovne konvencije koje se odnose na prava deteta i na sprečavanje zloupotrebe tih prava. Takođe, oni razumeju zašto je dečji rad štetan po razvoj deteta i prave nijansiranu razliku između lakog rada koji je povoljan za razvoj deteta jer pomaže stvaranju radnih navika i osećaja solidarnosti sa članovima domaćinstva na jednoj strani i zloupotrebe dečjeg rada koji je štetan po dečji razvoj na drugoj. Osim toga, sve intervjuisane osobe znaju na koji način zakon reguliše zapošljavanje dece i većina je čula za nedavno usvojenu Uredbu o utvrđivanju opasnog rada za decu, ali nisu bliže upoznati sa njenim sadržajem (sa izuzetkom osobe nadležne za bezbednost i zdravlje na radu), najverovatnije zbog toga što je ova uredba bila usvojena samo mesec dana pre realizacije istraživanja. S obzirom na prethodno, kao i na nedostatak zvaničnih podataka i sistematskog izveštavanja o zloupotrebi dečjeg rada u poljoprivredi, bilo je za očekivati da naši sagovornici ne znaju kakvo je stanje u pogledu ove pojave, kakva je njena rasprostranjenost i najčešći oblici. Specifične odlike dečjeg rada u poljoprivredi su uglavnom prekrivene drugim temama i pojmovima koji su aktuelni u političkom diskursu kao što su nasilje nad decom i trgovina decom ili neinformativnim pretpostavkama da sva seoska deca mnogo

²⁷ Intervjui su obavljani sa jednom predstavnicom izvršne vlasti, dvoje predstavnika međunarodnih organizacija, jednom predstavnicom akademskog sektora, jednom direktorkom Cetra za porodični smeštaj i usvojenje, jednom predstavnicom Zavoda za socijalnu zaštitu i jednom predstavnicom lokalnog Centra za socijalni rad.

rade u poljoprivredi i da se tokom sezonskih radova dečji rad naširoko zloupotrebljava. Kao ishod zanemarenosti teme zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi, nedovoljno informacija o ovom problemu i nedostatka komunikacije među relevantnim akterima o radu dece na selu i njegovoj mogućoj zloupotrebi, među akterima

na centralnom nivou ne postoji predstava o tome u čijoj nadležnosti bi bilo sprečavanje dečjeg rada u poljoprivredi i kako bi se to sprovodilo, posebno s obzirom na činjenicu da se veliki deo dečjeg rada u poljoprivredi odvija na porodičnim gazdinstvima, u krugu porodice.

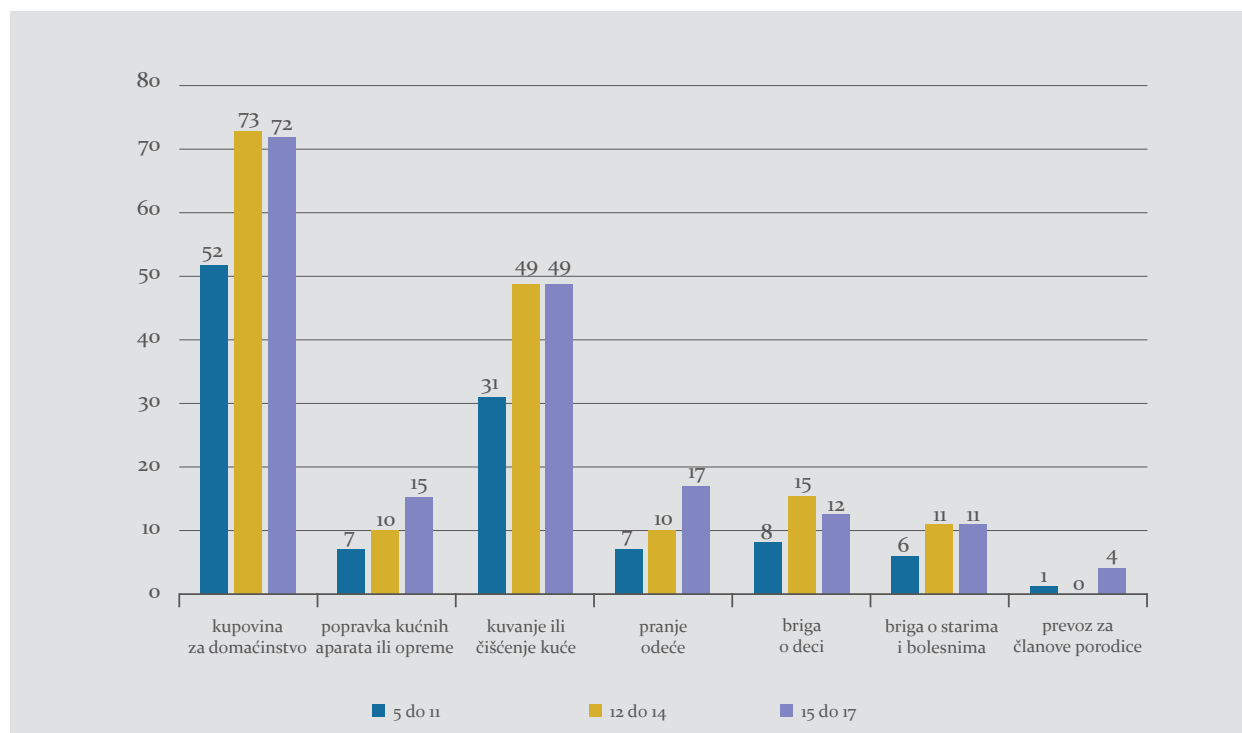
4.6 Kućni poslovi

Zloupotreba dečjeg rada prema definiciji Međunarodne organizacije rada ne uzima u obzir decu koja obavljaju kućne poslove. Angažovanje dece u kućnim poslovima predstavlja važan aspekt njihove radne i porodične socijalizacije. Međutim prekomerno učešće u poslovima vezanim za održavanje domaćinstva (npr. briga o domaćinstvu ili članovima porodice) može sputati decu u školovanju ili korišćenju slobodnog vremena, te ometati njihov razvoj. Pored toga, praćenje angažovanja u kućnim poslovima uz ekonomski angažman u poljoprivredi, važno je i sa stanovišta rodne podele rada koja se rano

uspostavlja među decom, a čemu je posvećeno i zasebno poglavlje u ovoj proceni.

Nalazi istraživanja upućuju da deca češće učestvuju u obavljanju kućnih poslova nego što obavljaju ekonomske aktivnosti u poljoprivredi. U nedelji pre istraživanja kućne poslove je obavljalo 115 [86 procenata] dece od 15-17 godina, 116 [88 procenata] dece od 12-14 godina i 160 [69 procenata] dece od 5-11 godina. Njihovo učešće u pojedinačnim zadacima obuhvaćenim anketom je izloženo u grafikonu 11.

Grafikon 11. Učešće dece u kućnim poslovima, prema uzrastu, u %

Napomena: 1% dece uzrasta 5-11 koja su prevozila članove domaćinstva se odnosi na 2 dečaka uzrasta 10 i 11 godina, iz istog domaćinstva, koje osim automobila poseduje i skuter.

Izvor: Istraživanje za potrebe procene.

U fokus grupnim diskusijama, deca su navodila da su uključena u aktivnosti kao što su: čišćenje i pospremanje kuće (usisavanje, brisanje prašine, pospremanje kreveta), pranje sudova, kupovina namirnica za kuću, učešće u pripremi obroka za porodicu, zatim pomoć pri spremanju zimnice, briga o kućnim ljubimcima (najčešće psima i mačkama), čišćenje dvorišta, bacanje smeća, kao i brigu o drugim članovima domaćinstva, posebno mlađoj deci.

„Ja kad ustanem, operem sudove, usisam kuću, prebrišem sve pošto mama ide ujutru na posao kao i tata, i onda ja sve radim dok brat igra igrice...”

Dete učesnik FGD, uzrasta od 12 do 17 godina

5. Studije slučaja

U cilju produblivanja uvida u karakteristike, razloge i posledice dečjeg rada u poljoprivredi sprovedeno je kvalitativno istraživanje koje je omogućilo da se analiziraju tipični primeri dečjeg rada. Sprovedene su tri studije slučaja kako bi se analizirale različite vrste poljoprivredne proizvodnje (tj. da li je u pitanju poljoprivredna proizvodnja za sopstvene potrebe ili proizvodnja za tržište) i radnog okruženja (porodična gazdinstva ili privatna preduzeća) u kome su deca angažovana u poljoprivredi (o metodama selekcije videti poglavlje o metodologiji).

U okviru odabranih slučajeva cilj je bio da se ispitaju neki aspekti dečjeg rada koji su prisutni u sva tri slučaja:

- karakteristike dečjeg rada u smislu radnog vremena i opasnih poslova;
- dinamika između rada i obrazovanja;
- motivacija dece da rade i „poslodavaca“ da angažuju decu;
- posledice dečjeg rada po zdravlje i blagostanje dece;

- rodni aspekti dečjeg rada.

Pored toga, kada je u pitanju dečji rad na porodičnim gazdinstvima, cilj je bio i da se ispita:

- u kojoj meri je siromaštvo faktor koji utiče na dečji rad;
- kakve su norme i vrednosti koje usmeravaju radno angažovanje dece;
- kako izgledaju rodni aspekti radne socijalizacije dece, kako se percepcija rodnih uloga odražava na podelu rada među decom;
- na koji način se porodična dinamika preklapa sa organizacijom poljoprivredne proizvodnje (ko donosi odluke o proizvodnji, vrši podelu zadataka, pravi raspored rada, postoje li sukobi u vezi sa podelom rada i sl.);
- očekivanje roditelja i dece od budućnosti, percepcija poželjnih obrazaca rada i poželjnog načina života za decu u budućnosti.

5.1 Studija slučaja 1: Dečji rad na gazdinstvu koje proizvodi za sopstvene potrebe

Definicija zloupotrebe dečjeg rada primenjena na sve studije slučaja je ista: rad dece može se okarakterisati kao zloupotreba dečjeg rada sa aspekta ukupnog broja radnih sati i uzrasta radno angažovane dece, učešća u opasnom radu, ili oba kriterijuma.

5.1.1 Karakteristike domaćinstva

Domaćinstvo čini proširena višegeneracijska porodica: baka i deda, samohrani razvedeni otac i dvoje dece – dečak star 14 godina i devojčica stara 16 godina. Domaćinstvo živi u selu u Zapadnoj Srbiji na posedu od 4,5 ha zemlje čiji je vlasnik deka. Baka i deka su penzioneri, pri čemu deka prima penziju na osnovu rada van poljoprivrede, dok baka prima poljoprivrednu

penziju (ova vrsta penzije je veoma niska – ispod 100 EUR). Otac je zaposlen u lokalnoj fabrici gde prima minimalni iznos plate, a i to neredovno. Pored kuće domaćinstvo poseduje i pomoćnu zgradu – štalu, a od mehanizacije poseduje traktor sa osnovnim priključnim mašinama. Poljoprivredna proizvodnja koju obavljaju članovi domaćinstva je tipična za gazdinstva ove veličine

u Centralnoj Srbiji koja nisu tržišno orijentisana. Reč je o diversifikovanoj proizvodnji u okviru koje se proizvode različite namirnice potrebne domaćinstvu: pšenica, kukuruz, ječam, detelina, različito povrće, poput luka, paprike, krompira i sl. Od jedne krave dobijaju mleko i proizvode mlečne proizvode koji su tradicionalno u Srbiji važna komponenta ishrane, a domaćinstvo poseduje i kozu, živinu i nekoliko svinja. Gazdinstvo nije tržišno orijentisano, ukoliko se ponešto i proda (malo sira ili jaja), to ne utiče bitnije na prihode domaćinstva. Prema subjektivnoj oceni, domaćinstvo u pogledu materijalnog standarda pripada kategoriji domaćinstava relativno slabijeg materijalnog položaja, siromašnijih domaćinstava. Razlog za to su male penzije, minimalna plata i nepostojanje prihoda od poljoprivrede. Otac je naveo da razmišlja da

reorganizuje proizvodnju i orijentiše se delimično na proizvodnju za tržište, ali je kao prepreku za to naveo nedostatak finansijskih sredstava.

Porodični odnosi su snažno prepleteni sa proizvodnim odnosima, što je uobičajeno za porodična gazdinstva. Ovi odnosi su utemeljeni na tradiciji i patrijarhalnoj kulturi, usled čega baka i deka, iako su u ranim sedamdesetim godinama, i dalje imaju veću moć odlučivanja u odnosu na oca, odnosno deka je i dalje osoba koja donosi ključne odluke u vezi sa proizvodnjom i gazdinstvo je registrovano na njega. Ovakve odnose otac ocenjuje kao „normalne“, zbog toga što su baka i deka „stariji i imaju više iskustva i znanja“. Ovaj princip senioriteta definiše hijerarhijsku strukturu odlučivanja na gazdinstvu.

5.1.2 Karakteristike dečjeg rada i percepcija rizika

Od 4,5 hektara zemljišta koje poseduje domaćinstvo, površina od 3,5 hektara je obradivo zemljište dok se ostatak nalazi pod šumom. Obrasci radnog angažovanja dece u skladu su sa slikom dobijenom kvantitativnim istraživanjem. Pre svega postoje jasni rodni obrasci podele rada, pri čemu se devojčica angažuje više u kućnim poslovima (to je njena primarna aktivnost) a dečak u poljoprivrednim aktivnostima (mereno vremenom angažovanja i primarnom aktivnosti). Njihov rad u kući obuhvata poslove kao što su brisanje prašine, čišćenje, pranje sudova, pripremu hrane i pranje veša. Oba deteta „pomažu u bašti“, u poslovima oko gajenja povrća, poput paprike, pasulja, crnog luka i krompira, i angažovana su u različitim fazama proizvodnje, od sadnje, preko zalivanja do branja. Dečak se angažuje i u poslovima oko žitarica, seče drveta, pretovara kukuruza, drveta, a vozi i traktor. On takođe hrani životinje i čisti štalu. Radno vreme angažovanja dece varira, i prema rečima oca, tokom letnje sezone radova ono iznosi nekoliko sati dnevno u proseku, ali se broj sati smanjuje čim počne škola. Broj radnih sati ne prevazilazi dozvoljen broj sati definisan relevantnim zakonom.

Međutim, oba deteta su izložena različitim vrstama opasnih poslova. Dečak je izložen prašini i isparenjima od pesticida. On nosi teške terete i koristi opasne alate i mašine. Otac prepoznaje rizike od ovih opasnih poslova i navodi da nastoji da vodi računa da zaštiti decu od ovih rizika. Tako se izbegava izlazak na njivu ili u baštu nakon prskanja pesticidima (koji se prema njegovim rečima sve više koriste), vodi se računa da dečak nosi terete u skladu sa svojim uzrastom, leti se sklanjaju od vrućine i UV zračenja tako što se radi samo ujutro i predveče, a dečak vozi traktor samo uz nadzor. Dečak koristi i testeru pri seči drveta kao i druga oruđa, ali otac ističe da to čini uvek

uz njegov nadzor. Otac smatra da rizici postoje, ali da se deca moraju u te poslove uključivati, moraju da uče da rade sa tim oruđima i u tim uslovima, a dužnost je odraslih da ih nadziru i vode računa, ali je i dužnost dece da se paze.

„Prskanje različitim hemikalijama isto je opasno. Ne samo za decu, nego uopšteno i za starije... Pošto se krenulo faktički, mnogo sad sa prskanjem i... i što kaže, pogotovo kad dođe ta sezona, letnja sezona za rad, onda neko vreme da se ne izađe u polje od tih hemikalija i ... ja mislim da bi deca trebala da izbegavaju od tih hemikalija i tamo gde je prskano.“

otac

Deca su takođe svesna da su različiti poslovi opasni. Devojčica se posebno plaši poslova sa životinjama i prihvati da ih obavlja baš ako niko drugi ne može. Tokom intervjuisanja ona je objasnila na koji način nastoji da smanji rizike od povređivanja kada treba da napoji ili nahrani kravu.

„Pazim se, uzmem kofu i polako. Na primer, kažem: „Bulka“ i malo je pomazim, ali opet, ona s glavom i ja se trgnem, mene strah, dok pije vodu, neka pije, ako ne, baš me briga, ja se sklonim.“

devojčica

Deca se povremeno angažuju i da pomognu u poljoprivrednim poslovima rođacima, ali je prema njihovim svedočenjima to vrlo retko. Za obavljanje poslova bilo u svom domaćinstvu ili kod rođaka i prijatelja najčešće ne dobijaju nikakvu naknadu u novcu, jer se to smatra uobičajenom razmenom rada između domaćinstava. Sa druge strane, deca ipak iskazuju želju da se nešto od tih aktivnosti i

plati ali odrasli ne pomišljaju da rad dece treba da bude plaćen, otac ističe da deca svakako

5.1.3 Rodni obrasci podele rada

Obrasci rodne radne socijalizacije su izraženi. Prema rečima oca, deca uče od odraslih posmatranjem, zajedničkim radom i uz nadzor odraslih. Ali tu se već uspostavljaju rodni obrasci, pa dečak više radi sa ocem i dedom i od njih uči, a devojčica više saraduje sa bakom. U uzrastu u kome se deca sada nalaze ovi rodni obrasci su već jasno definisani i oni su prihvaćeni i podržani od svih ukućana. Tako je devojčica angažovana u kućnom radu a dečak u poljoprivredi.

„Pa dobro. Opet što kaže, opet devojčica je tu za po kući, za nešto. Mada što kaže i dečak više puta hoće i u kući da se uključi u tim poslovima, u kućnim poslovima što se kaže... Pa devojčica je oko čišćenja, malo pomaže što kaže i oko spremanje hrane. Dečak kažem opet oko tih drva...on oće i da cepa i eve baš imam trupčići neki i on sam je pokupio nešto što je mogo pocepao... Hoće da struže, hoće malo da uđe i do štale, do ono... Ali opet što kažem sve na, na pažnju.“

otac

Ove rodne podele u radnoj socijalizaciji imaju za ishod internalizovana očekivanja i preferencije. Tako devojčica ističe da je kao mala više radila u poljoprivredi a da sada više ne radi, da to ne voli da radi i da je drugi ni ne uključuju više u to. Sa druge strane, više voli da radi po kući.

„...pometem sobu, čistim, neki put nešto spremim.... pasulj znam da kuvam, supu, supicu, znam da pravim palačinke, neke kolače, tortu. Imam recepte, tekta mi je dala, imam svesku...brišem prašinu,

5.1.4 Razlozi i posledice dečjeg rada

Razlozi uključivanja dece u rad u poljoprivredi u ovom domaćinstvu na liniji su onoga što je ustanovilo kvantitativno istraživanje. Kada je u pitanju tip domaćinstva koje ne proizvodi za tržište i koje ima diversifikovanu proizvodnju za sopstvene potrebe, a dovoljno odraslih, tu onda ne postoji posebna potreba za većim angažovanjem dece u poljoprivrednim aktivnostima. Angažovanje se više shvata kao radna socijalizacija, priprema za budući rad u poljoprivredi i učenje da se obavljaju različite aktivnosti, nego kao ponuda radne snage.

imaju svoj redovni džeparac.

prozore. Više mi je to zanimljivo...meni je najbitnije da znam ovo po kući. Da bih znala sutradan kad se budem udala...“

devojčica

Devojčica otvoreno iskazuje da ne voli da se bavi poljoprivrednim poslovima, a naročito nikako ne voli da radi sa stokom i živinom. Deca upoređuju međusobno opterećenje radnim angažovanjima. Tako devojčica smatra da iako ne radi u poljoprivrednim poslovima, ukupno radi više, ali isto tako tvrdi da oboje „zabušavaju“ kad ih pozovu odrasli da rade u bašti, mada brat „zabušava više“.

„...ja više radim zato što on više u telefon voli da gleda i svaki put ode tu u komšiluk ima internet i onda on na internet i kad dođe kući samo pusti crtani i gleda. Tu se uvek posvađamo.“

devojčica

Dečak, pak, ističe da najviše voli rad sa drvima, kao što su cepanje drva, preslaganje i slično, kao i da vozi traktor. On takođe hrani životinje a ponekad i čisti štalu. U bašti obično radi poslove okopavanja i zalivanja ali nije nikad sadio povrće, tvrdi da je to posao koji je bio rezervisan za njegovu sestru. Sa druge strane, dečak ističe da ne voli nikako da radi kućne poslove. On ističe da je podela rada takva da sestra više radi u kući a on u poljoprivrednim poslovima.

„Najviše i da uče da rade i da radi njih, posle, kasnije kad bude, da bi oni sami mogli da, da vode to domaćinstvo i da rade.“

(otac)

I deca su svesna toga da uključivanje u poljoprivredni rad na gazdinstvu u vidu povremene pomoći odraslima ima funkciju učenja i radne socijalizacije.

Otac smatra da deca treba da počnu da rade u poljoprivredi sa 9 ili 10 godina. Devojčica navodi da je počela da se uključuje u poljoprivredne poslove još sa 8 godina i daje tada sadila papriku, a da obavlja kućne poslove poput metenja sobe i slaganja veša sa 9 godina. Međutim, na pitanje kada bi deca trebalo da počnu da se angažuju u tim poslovima, ona je odgovorila sa 11 ili 12 godina, iako je ona počela ranije. Prema mišljenju devojčice, ne treba da postoje razlike između dečaka i devojčica u pogledu uzrasta na kome počinju da se angažuju u kućnim ili poljoprivrednim poslovima.

Stavovi odraslih ukućana prema školovanju odražavaju slične tradicionalne rodne uloge. Oba deteta idu u školu. Dečak pohađa osnovnu školu a devojčica srednju frizersku školu. Prema mišljenju oca, radno angažovanje dece je od sekundarnog značaja, dok škola ima prioritet. Deca se angažuju u poslovima u poljoprivredi ili domaćinstvu kada nemaju obaveze oko škole. Otac smatra da bi deca trebalo da završe škole koje im „daju zanat u rukama“. Ipak, dečak je ukazao da povremeno može izostati iz škole zbog obaveza na gazdinstvu i da njegovi nastavnici prihvataju opravdanje kada kaže da je morao ostati da pomogne ocu i dedi.

Prema iskazu devojčice, nastavnici u školi prate da li i kako se deca angažuju u poljoprivredi i navodi da oni često pitaju o tome i predočavaju im šta su rizici i opasnosti. Dečak takođe ističe da nastavnici pitaju šta deca rade, ali to ostaje samo na informisanju, i nije praćeno predavanjima o opasnim poslovima ili savetima kako da se zaštite od pojedinih rizika.

Otac tvrdi da kod dece nije bilo povreda ili bolesti izazvanih obavljanjem poslova u poljoprivredi, mada je svestan da se kod drugih domaćinstava u selu dešavaju povrede dece zbog vožnje traktora ili rada sa oruđima i mašinama. Međutim, deca su navela primere povređivanja u obavljanju poljoprivrednih ili kućnih poslova. Osim manjih posekotina ili padova u bašti koji nisu imali teže posledice po zdravlje, deca su

navela i primere rizičnijih situacija. Devojčica je opisala jednu epizodu vezanu za povredu koju je dečak doživeo u čuvanju životinja, a koja je praćena fizičkim kažnjavanjem jer je otac smatrao da je dečak bio nepažljiv.

„Imamo jednog jarca. On hoće da se bije, ima rogove. Mene to najviše strah jer može nekog da ubode rogovima u stomak i da nastane haos. Evo, na primer mog brata jednom, kanap se umotao kao jarac, kanapom, hteo da bude kao on, kanap se umotao oko njega, oko guše, mogao i da se obes, i da tu nije bio moj otac, ja sam ga zvala da dođe da pomogne, da se ne uguši. Onda je dobio batine zbog toga što nije hteo da sluša.“

devojčica

Dečak navodi i druge primere povreda.

„Kad smo bili klali svinju jeste. Moj otac uzeo ono testerence. Ja sam mu bio držao meso i kako mi se okliznuo prst, meni na ono testerence i pošla mi krv. Posle nije baš video moj otac. Ja sam video.“

dečak

Dečak nije svestan svih rizika kojima je izložen tokom obavljanja poljoprivrednih aktivnosti. On prepoznaje opasnosti kojima je izložen prilikom upotrebe oruđa, poput ručne i motorne testere, noževa, hemikalija kojima se prskaju biljke, ali tvrdi da nije upoznat da postoje opasnosti u radu sa životinjama ili pri vožnji traktora. On kaže da se od povreda štiti tako što „se pazi“, a da je naučio kako da se štiti tako što je posmatrao oca kako obavlja te poslove. Dakle, učenje je najviše metodom posmatranja, učenjem iz nesporednih iskustava rada sa članovima porodice, bez mnogo upućivanja i objašnjavanja.

I dečak i devojčica su izrazili želju da napuste selo i presele se u grad, a kao najvažniji razlog za to devojčica je navela odsustvo sadržaja na selu (zabava, prodavnice, kafici), dok je dečak naveo težak rad i život na selu.

5.2 Studija slučaja 2: Dečji rad na gazdinstvu koje proizvodi za tržište

5.2.1 Karakteristike domaćinstva

Gazdinstvo pripada višegeneracijskoj porodici koju čine baka i deka, roditelji i dvoje dece, dečak star 12 godina i devojčica stara 9 godina. Deku je mašinski inženjer u penziji koju je stekao na osnovu zaposlenosti van poljoprivrede, otac je veterinarski tehničar koji radi kao vozač u jednoj privatnoj firmi, majka je završila trgovačku srednju školu i neko vreme radila u grafičkoj firmi ali je ostala bez posla i sada ona i baka rade isključivo u poljoprivredi.

Domaćinstvo poseduje zemljište površine 3 hektara ali zakupljuje dodatno zemljište (0,5 hektara). Proizvodnja na gazdinstvu je diversifikovana, proizvodi se za sopstvene potrebe ali i za tržište. Gazdinstvo proizvodi pšenicu, kukuruz, povrće (crni luk, papriku, pasulj, krompir, paradajz, šargarepu, krastavac, i sl.) u bašti i plasteniku, a ima i stoku (krave i svinje), kao i živinu. Prodaju se pšenica, kukuruz, mlečni proizvodi, teleće, praseće i pileće meso, i to na pijaci ili na kućnom pragu, jer imaju stalne kupce. Od prošle godine su započeli proizvodnju krastavaca kornišona (dužina zasada iznosi 1 km) na iznajmljenom zemljištu za koje su imali siguran otkup i dobru zaradu, pa će sa tom proizvodnjom nastaviti i

ubuduće. Planiraju i da dalje šire proizvodnju za tržište, pre svega kroz voćarstvo kojim se do sada nisu bavili. Prvo će pokrenuti uzgoj jagoda za koje su odvojili i njivu, a u procesu su nabavke sistema za navodnjavanje („kap po kap“), folije i druge opreme. Planirali su da finansiraju ovo proširenje iz svog fonda i nisu se raspitivali za programe podrške. Domaćinstvo raspolaže i osnovnom mehanizacijom (traktor sa priključnim mašinama), a poseduje i pomoćne zgrade za stoku – štalu, živinarnik, obor za svinje i sl. Svoj materijalni položaj ocenjuju kao srednji („zlatna sredina“).

Vlasnici imanja su deka i otac, a najviše o proizvodnji odlučuje deka na koga je registrovano gazdinstvo. Osnovni utisak iz intervjua koji odaje domaćinstvo jeste intenzivan rad u poljoprivredi pod vođstvom deke, ali uz učešće cele porodice, uključujući i decu. Domaćinstvo odlikuje izraziti „etos rada“. Rad se visoko vrednuje i ceni a deka je taj koji podstiče i uspostavlja radnu dinamiku, najviše svojim primerom; ostali odrasli članovi ga podržavaju i primenjuju taj model vrednog rada koji su već internalizovala i deca.

5.2.2. Karakteristike dečjeg rada i percepcija rizika

ovoj studiji slučaja oba deteta su predmet zloupotrebe dečjeg rada na osnovu dva kriterijuma - mlađa su od minimalne dozvoljene starosne granice za ekonomsku aktivnost i uključena su u opasne poslove.

Prema iskazima iz intervjua, uključivanje dece u rad u poljoprivredi odigralo se veoma rano i spontano. Deca su se najpre vodila na njivu zbog toga što je to bio najbolji način da se o njima brinu u sezoni intenzivnih sezonskih radova kada su svi ukućani bili angažovani u poljoprivrednom radu. Deca su se u početku samo igrala uz odrasle, ali su i posmatrala, učila, pa polako počinjala da iz radoznalosti i zabave ponešto i „pomognu“ u vrlo ranom uzrastu (4-5 godina), da bi kasnije, sa 8-9 godina počeli zaista da pomažu i rade uz odrasle. Sin je čak počeo da vozi traktor sa 8 godina.

„Sin možda sa nekih 8, 9 godina je počeo da pomaže mužu da vozi traktor. Mislim ne da vozi traktor na putu ili ovo, nego u njivi, čisto kad tovarimo seno, pa onda treba jedan da samo poteruje traktor. On je počeo to veoma rano. Čerkica isto, i sin isto, naravno, kad odemo u baštu pa treba da ubiramo plodove te koje smo proizveli onda oni krenu sa nama

pa nam pomažu da mi to skupljamo, da tovarimo, onda vadimo iz zemljišta da klasiramo. To su neki ti poslovi koji su oni obavljali dok su mali.“

majka

Broj radnih sati zavisi od sezone radova i vrste proizvoda koja traži najintenzivniji angažman u datom periodu. Roditelji procenjuju da se u proseku radi se oko tri sata dnevno, ali kada je vrhunac sezone, na primer, berbe krastavaca, onda se provodi oko 6 sati dnevno samo na tom poslu. U sezoni poljoprivrednih radova dečak se angažuje oko 6-10 sati nedeljno, a ćerka malo manje od toga.

Kada je angažovan, dečak obavlja različite poljoprivredne aktivnosti: poslove u njivi, bašti, hrani životinje, održava prostorije u kojima se nalaze životinje, a vozi i traktor. Pored vožnje traktora, deca obavljaju i druge opasne poslove kao što su: rad sa teškim oruđima i mašinama, prenošenje tereta (mada roditelji napominju da je to uvek usklađeno sa uzrastom deteta), seča drveća. Među radnim aktivnostima koje dečak navodi da obavlja, uzgoj životinja, lov, šumarstvo i seča drveća su prepoznati kao opasan rad. Jedna od najrizičnijih aktivnosti je

vožnja traktora koja je, inače, omiljena vrsta posla koju dečak obavlja.

„Danju, ako deda ili tata ide u njivu, ja pođem s njim da mu pomognem nešto ako treba ili ako se pokvari traktor, dođem kući da javim da dođe komšija pa da ga odvuče... nekad ore, nekad tanjiramo, nekad sejemo. Najviše volim da idem u njivu i da vozim traktor. Kad deda ide da ore, on siđe sa traktora i meni da. Samo mi počne da ore, jedno dva – tri metra, ja onda to nastavim, a kad tanjira, deda siđe i ja sam sve.“

dečak

Dok je otac naveo da dečak vozi traktor samo na njivi, dečak otkriva da vozi traktor i po drumu i to ne samo seoskom, lokalnom.

„Prvo kad sam počeo, vozio sam ga u njivi. Nisam smeo da vozim po putu. Vozio sam sam po njivi. Tata mi ubaci u prvu sporu i ja sad vozim. A posle sam počeo i na putevima, a za možda godinu sam već počeo i na glavnim putevima.“

dečak

Iako su oba roditelja i oba deteta navela da ne učestvuju u poslovima vezanim za zaprašivanje, niti izlaze u polje kada i nakon što je izvršeno prskanje, zbog štetnosti hemikalija, dečak je tokom razgovora ipak spomenuo da je povremeno učestvovao u pripremi pesticida.

„Kad je prskanje, ja tu ne idem. Zbog otrova, isparavanja, da ne udišem to. Ne volim da idem kad se prska. To ne volim da idem jer smrde oni otrovi, ne mirišu prijatno.....otrov kad treba da se rastvori da sipa u bure, on (otac) puni bure, sipa otrov u kantu. Ja uzmem s rukom i mešam onaj otrov da se sve lepo rastvori, samo da sipa i da ide.“

dečak

Dečak je čak učestvovao i u lovu i sakupljanju šumskih plodova uz nedovoljno poznavanje jestivih i nejestivih vrsta pečuraka.

„Jeste, brali smo pečurke (otac i sin – prim. aut.), ali nismo baš pouzdani po tom pitanju...ne znam ja koja je dobra tu.“

otac

Devojčica se takođe uključuje u poslove u bašti, učestvuje u branju krastavčića, ali se angažuje i oko stoke. Posebno voli da se brine o kravi,

mada radi i teže poslove, kao što je čišćenje štale.

„Volim da je očetak (kravu – prim.aut.). Kada deda nije tu, ja joj dam malo sena. Počistim, pometem štalu... izbacim izmet, sve to, imamo jedna posebna kolica, u to izbacimo. Kada se ona napune mi to sve iznesemo i sipamo napolje i posle vratimo prazna kolica unutra.“

devojčica

Deca se ne vode na njivu kada se prska zaštita i uopšte kada se radi sa hemikalijama. Kod roditelja postoji jasna svest o tome da je to štetno za njihovo zdravlje. Pored opasnosti od hemikalija, roditelji još prepoznaju rizike od rada sa mašinama, kao i rizik od krupnijih životinja, ali osim toga tvrde da drugi rizici ne postoje.

Deca uče kako da rade i da se obezbede od rizika posmatranjem roditelja. Tako, na primer, životinjama prilaze polako, puste da ih upoznaju, čuvaju se oruđa, a deci nije dozvoljeno da izlaze na njivu za vreme i neposredno nakon prskanja. Dečak je naveo nekoliko različitih zaštitnih mehanizama koje je naučio od oca i deke.

„Kad se ide za drva, tu, ako neki čovek ne zna gde se drugi čovek nalazi, on seče drva, može da padne na nekoga i da ga ubije.“

Kad idu u štalu, to sam i ja uhvatio taktiku, da nikad kod krave ili bika da se ne prilazi sa zadnje strane. Ja sam imao slučaj. Prišao sam teletu. Imalo je dva meseca možda, prišao sam i pipnuo sam ga od pozadi za leđa i oni su se uplašili, šutnuo me i čak sam odleteo kod drugog teleta i... Pa lepo, da ne prilazim nigde dok mu se ne javiš. Kad mu se javiš, ono zna gde si i ne dira te i uvek da je, kad je pipneš tu negde, ono više voli da je pipneš za vrat, tu negde, da se mazi, da se češa.

„Na njivi mora da se pazi kada se frezira. Ne sme niko da stoji na frezu. Može da padne ispred i da ga samelje freza ko ništa. I kad se kosi detelina da se ne prilazi uz kosu jer ona ima 1600 obrtaja u sekundi... Brusilica, kad se nešto brusi, ako se ne pazi možeš da se isečeš. Bušilica, ako se ne pazi, možeš da se izbušiš, ruka, prst, nešto, te opet da se povredi. Onaj topli lepak, ako se tu negde zalepi, i onda ako tresneš da otpadne, on neće da otpadne i tu ti sve izgori i tu je osetljivo mnogo i ako ovako stavite.“

dečak

5.2.3 Rodni obrasci podele rada

Rodni obrasci podele rada izraženi su i u ovom domaćinstvu. Oni prate opšte obrasce ustanovljene kvantitativnim istraživanjem – dečak se angažuje više u poljoprivrednim aktivnostima a devojčica u kućnim poslovima. Roditelji su svesni ovih razlika, a delimično ih tumače preferencijama dece a ne samo običajima ili drugim razlozima koji usmeravaju podelu rada. Ovo je upravo mehanizam preko koga se rodna podela rada uspostavlja, jer se od malena deca usmeravaju prema različitim oblastima, a kada internalizuju poželjne modele, onda se ti modeli tumače kao preferencije a ne kao relativno nametnute norme.

Tako u ovom slučaju roditelji ističu da dečak, generalno, pokazuje veći interes za poljoprivrednim poslovima, uopšte radije radi, da je vredniji, dok je ćerka manje spremna da se angažuje u poljoprivrednim aktivnostima, ali i u kućnom poslu, te da često protestuje i uradi nešto tek kad je nateraju. Ovu manju sklonost ćerke da radi tumače i njenim manjim uzrastom. Važno je napomenuti, međutim, da se iz intervju sa devojčicom stiče drugačiji utisak. Naime, mada i ona ukazuje na to da nešto voli ili ne voli da radi, u njenim iskazima i ponašanju primetna je jasno internalizovana norma „radnog modela“. Ona nije pokazivala negativne stavove prema radu i naprotiv, pričala je rado o nekim poslovima koje obavlja. Dečak naglašava da voli da radi u poljoprivredi i da to voli više nego da ide u školu, mada planira da se školuje.

Interesantno je i da otac i majka donekle različito prikazuju rodne obrasce podele rada. Majka je nastojala da prikaže razlike u radnom angažovanju devojčice i dečaka kao manje. Najpre bi ukazivala da nema razlika da oboje rade iste poslove u kući, da bi u navođenju primera zapravo ukazala da ipak razlike postoje. U sličnom maniru je nastojala da prikaže i angažovanje dece u poljoprivredi, pravdajući najpre razlike time što je devojčica mlađa a potom je istakla da zapravo deca imaju različite preferencije, odnosno da dečak više voli da radi u poljoprivredi nego devojčica. Očigledno je da pokušava da minimalizuje rodne razlike u angažmanu dece koje su snažno ukorenjene u lokalnoj [i nacionalnoj] kulturi.

Slično je opisala radne prakse odraslih. Naime najpre bi predstavila da svi zajedno rade, svi rade sve poslove, da bi onda pri detaljnijim opisima zapravo ukazala na obrasce rodne podele rada. Svojim iskazom koji je dat u nastavku teksta namerava da pokaže da je dečak veoma angažovan u raznim kućnim poslovima, što je obično obaveza žena i devojčica.

„On (sin – prim. aut.) u kući radi sve osim pranja sudova i ne voli da skuplja lišće. Da, to ne voli. Inače, sve radi. Pomaže mi kada treba da se usisa, kad treba da se obriše prašina, kad trebaju drva da se donesu, da se isprazni pepeljara, šporet da se naloži. U kući najviše voli da donese drva... To mu je nekako muški posao što se kaže. Da naloži šporet, to hoće... Dok je ćerkica mlađa, ona se još uvek prilagođava, ali hoće i ona kad joj kažemo nešto da nam pomogne i pomaže nam, meni lično, u kuhinji, u obavljanju tih kućnih poslova, u bašti, to hoće.“

majka

Sa druge strane, otac nedvosmisleno ukazuje da podela rada među decom sledi norme o rodnim ulogama i to smatra sasvim prirodnim i primerenim. On je naveo da dečak više radi u poljoprivredi a devojčica u kući, te je obrazložio da to i treba tako da bude. Na pitanje zašto misli da tako treba da izgleda podela rada, obrazložio je to većom snagom dečaka, većom izdržljivošću. Sa druge strane, manji angažman dečaka u kućnim poslovima objasnio je [implicitno] kulturnim faktorima.

„Pa dečak može da radi ono što radi devojčica ali ne bi trebalo. U nekoj meri. Pa ne treba preterivati, ipak živimo u Srbiji.“

otac

Dečak je očito internalizovao ovakve norme i sam objašnjava zašto podela rada izgleda tako da dečaci (ne samo on već i svi drugi dečaci u selu) rade više u poljoprivredi a devojčice više u kući.

„Dečaci mnogo fizički teže rade nego devojčice. Devojčice ne mogu sad da uzmu sikiru da idu da cepaju drva, a dečaci može. Dečaci su i jači i krupniji i više razvijeni nego devojčice. Devojčice su nežne, pažljive. Devojčice rade kućne poslove: da peru sudove, kad treba da donesu drva, da donesu, ništa to nije teško, da se usisa, prašina da se obriše.“

dečak

Devojčica, sa druge strane, upućuje na važnu ulogu majke u oblikovanju ovih rodnih obrazaca radnog angažovanja.

„Meni mama kaže, ti si žensko, ti moraš više da radiš u kući, a on je muškarac on mora više da radi u dvorištu.“

devojčica

Rodni obrasci su izraženi i u planovima za nasleđivanje imovine. Otac je iskazao nameru da jednog dana imanje nasledi sin, zbog toga što je takav običaj.

„Pa kod nas to tako ide, mislim sa kolena na koleno. Ono, otac na sina, pa sin na svog šina i dalje. To je jedini razlog, drugo ništa posebno.”

otac

Majka je prenela i sopstveno iskustvo, kada se odrekla imovine u korist brata. To odricanje se očekuje od žena i smatra se pozitivnim stavom žene, koja treba da bude spremna da se odrekne svoje koristi zbog toga što su muški naslednici oni koji nastavljaju „porodičnu lozu”.

„Po nekom našem srpskom običaju iz davnina obično sin nasleđuje imanje, mada to ne mora da znači. Ja sam ćerka i imam starijeg brata i ja kao sestra sutradan možda ću da budem ponuđena od

5.2.4 Razlozi i posledice dečjeg rada

U ovom domaćinstvu radna socijalizacija samo je jedan od razloga zbog kojih se deca uključuju u poljoprivredne aktivnosti. To rano angažovanje u poljoprivredi predstavlja socijalnu normu koja se generacijama prenosi sa roditelja na decu. Deca smatraju da je sasvim prirodno to što su se rano uključila u radne aktivnosti. U njihovim iskazima se prepoznaju internalizovane norme visokog vrednovanja rada i radnih postignuća. Devojčica je ocenila da bi deca na selu već sa 4 godine mogla ponešto da pomognu u bašti, dok bi u kućne poslove trebalo da se uključe nešto kasnije, sa 5-6 godina, zbog toga što su kućni poslovi prema njenom mišljenju teži. To je verovatno zbog toga što je ona više angažovana u kućnim poslovima, kao što će se videti kasnije, u poglavlju o rodnim aspektima dečjeg rada. Dečak je, pak, ocenio da deca treba da počnu da se uključuju u kućne poslove sa 5 godina a u poljoprivredne sa 7.

Drugi razlog za angažovanje dece jeste potreba domaćinstva za dodatnom radnom snagom zbog relativno velikog obima proizvodnje. Međutim, radna snaga se ne angažuje izvan domaćinstva već uključivanjem dece i povećanim stepenom radnog angažmana članova domaćinstva. Samo povremeno, priteknu u pomoć susedi iz sela, ali to je deo uobičajene razmene rada a ne tržišno angažovanje radne snage.

I u ovom slučaju škola se shvata kao prioritet koji ne sme da trpi zbog poljoprivrednih

strane brata da uzmem deo. I moja ćerka će sutradan da bude ponuđena ili će mi nešto da joj damo što se kaže, ali mi nismo tako vaspitavani da bratu uzimamo nešto, makar ja mom bratu nisam uzela. Moj otac je mene pitao, ali ja sam tako vaspitana... I sin nasleđuje prezime. Sutradan će ta kuća i to prezime i dalje da živi tu, ćerka je po našem srpskom značenju tuđa kuća.”

majka

Ova očekivanja i planovi reflektuju se i u dečjim razmišljanjima. Dečak tvrdi da bi voleo da ostane na selu, da nasledi imanje i da se bavi poljoprivredom. Više puta je istakao da voli životinje i poljoprivredu i da ne bi mogao živeti u gradu. Devojčica, sa druge strane, za sada nema jasnu predstavu o željama za budućnost što ne treba da čudi, jer je još mala, ali isto tako i odražava tendenciju roditelja da sina jasnije usmeravaju prema ostanku i preuzimanju brige o imanju.

radova. Takav stav je prisutan i u iskazima roditelja i dece. Dečak navodi da je samo jednom izostao iz škole zbog odlaska na sajam poljoprivrede sa dekom u Novi Sad i da je nastavnica to odobrila. Pored školskih obaveza i vannastvanim aktivnostima se pridaje veliki značaj, pa majka navodi da ukoliko dete ima čas folkloru, neće učestvovati u poslovima na imanju.

„Škola je na prvom mestu. Ne treba da škola trpi zato što mi radimo poljoprivredu.”

majka

Roditelji iskazuju želju da se deca školuju, da završe makar srednju školu a poželjno bi bilo i da steknu fakultetsko obrazovanje. Oni se nadaju da će deca biti u mogućnosti da se zaposle van poljoprivrede, pri čemu se zaposlenje u državnoj službi vrednuje više nego zaposlenje kod privatnika.

Roditelji tvrde da deca nisu doživela povrede ili zdravstvene probleme zbog rada u poljoprivredi. Devojčica je navela da joj se dešava da se povredi pri branju krastavaca jer oni imaju bodlje. Ona je navela i neka rizična iskustva koja su brat i ona doživeli, a koje je brat potvrdio.

„Da. Bio je mali (brat – prim. aut.), on je uključio traktor, traktor je krenuo, on se savio gde kukuruz pa imamo tako četiri dela, on se zavukao ispod jednog dela, a traktor je otišao, a I on je posle izašao.”

„Ja i moj ... (ime brata – prim. aut.) smo, baka nam je rekla da pazimo na vatru da se ne ugasi i mi smo ložili, ložili, ložili i meni je plamen dohvatilo čarapu, ja sam tu čarapu odmah izula i bacila.“

„Pa obično tu deka i kaže mi pošto ne može da siđe sa traktora, traktor će da se ugasi a ... (ime dečaka – prim. aut.) nije tu, mama nije tu, niko nije tu, ja moram da preskočim one delove šiljate da bi prešla i da bi zakačila, pa se ja onda pomerim ponovo i deka može da...“

devojčica

Dečja svakodnevnica uključuje obavljanje rada, ali ona ne ugrožava školovanje; to je deo stila života i socijalizacije dece na selu. Rad se smatra načinom socijalizacije koja se odvija posmatranjem i učešćem u radu uz „mentorstvo“ odraslih članova gazdinstva. Modeli rodni uloga i socijalizacija podrazumevaju i učenje strategija za zaštitu od rizika koje nose opasni poslovi. Primer dečaka iz ovog domaćinstva upravo pokazuje koliko deca mogu biti izložena raznovrsnim i velikim rizicima, koje roditelji i drugi odrasli uz koje deca odrastaju prihvataju kao uobičajene, „normalne“. Ovaj slučaj jasno pokazuje koliko je potrebno širiti svest o opasnim poslovima među seoskim stanovništvom, te preciznije upućivati koje vrste poslova koje se obavljaju u domaćinstvu ne smeju uključivati decu određenog uzrasta.

5.3 Studija slučaja 3: Dečji rad u poljoprivrednom preduzeću

5.3.1 O preduzeću

Preduzeće koje je u fokusu ove studije slučaja osnovano je posle Drugog svetskog rata kao poljoprivredno dobro, čija je delatnost ratarska i stočarska proizvodnja. Bilo je u društvenom vlasništvu do prve polovine 2000-ih, kada otpočinje period privatizacije državne i društvene svojine u Srbiji. Nakon privatizacije posluje kao ekspoziura u okviru sistema veće, privatne kompanije koja se bavi poljoprivrednom proizvodnjom (ratarstvo i stočarstvo), skladištenjem, transportom i trgovinom poljoprivrednim proizvodima, prodajom i servisiranjem poljoprivredne mehanizacije i drugim delatnostima na teritoriji Vojvodine.

Osnovne delatnosti kojima se danas bavi preduzeće su poljoprivredna proizvodnja različitih semenskih kultura i povrća na preko 1.000 hektara, kao i stočarska delatnost (farma svinja). Poslednjih godina, proizvedena dobra i usluge prodavane su na lokalnom/regionalnom tržištu ali je jedan deo i izvezen u inostranstvo.

5.3.2 Karakteristike dečjeg rada

Preduzeće u svom posedu ima velike površine zemljišta, kao i veliki obim posla, te je stoga neophodno angažovanje velikog broja ljudi. Pored odraslih sezonskih radnika koji svake godine rade za preduzeće, u određene

Preduzeće ima oko 70 stalno zaposlenih, što ga svrstava u srednja preduzeća, a svake godine angažuje sezonske radnike tokom letnjih meseci, kada se odvijaju veliki poljoprivredni radovi (od polovine juna do polovine septembra). Ove godine je bilo angažovano oko 9.500 sezonskih radnika, od toga oko 1.000 dece. Pored stanovnika opštine u kojoj preduzeće posluje, na sezonskim poslovima su bili angažovani i ljudi uglavnom iz okolnim opštinama.

Prema javno dostupnim finansijskim izveštajima za prethodne tri godine koji se nalaze na sajtu Agencije za privredne registre, preduzeće je dve godine poslovalo sa dobitkom dok je jedne godine prijavilo finansijske gubitke u poslovanju. Na osnovu informacija dobijenih od upravnika preduzeća, preduzeće ima stabilnu proizvodnju iako poljoprivredna proizvodnja, koja je osnovna delatnost preduzeća, umnogome zavisi od klimatskih uslova i menja se iz godine u godinu.

poslove uključen je i veliki broj dece. Prema informacijama dobijenim od upravnika, u nekoliko prethodnih godina zabeležen je trend povećanja broja dece koja se angažuju sezonski.

5.3.3 Poslovi u kojima se angažuju deca

Deca se angažuju preko omladinske/studentске zadruga i rade različite poslove. Deca u preduzeću najčešće rade dve vrste poslova: većina dece radi u polju (obavlja razne poslove u semenskoj proizvodnji, na prvom mestu uklanjanje metlica sa majčinskih biljaka [kukuruz], uklanjanje atipičnih biljaka i korova oko useva koji se gaje), dok deca sa

5.3.4 Uzrast i pol dece

U najvećem broju slučajeva, angažovana deca su uzrasta od 15 do 17 godina, međutim, ima određenih odstupanja. Iako je tokom anketnog istraživanja dobijena informacija da nema zaposlene dece mlađe od 15 godina, oba ispitanika koja su kao deca radila sezonski za ovo preduzeće, počela su da rade kada su imala manje od 15 godina. To je u suprotnosti

5.3.5 Dinamika i intenzitet rada

Preduzeću ne zapošljava decu za stalno, već su ona angažovana isključivo po osnovu ugovora o privremenim i povremenim poslovima. Kao što je prethodno pomenuto, deca se angažuju u periodima kada je poljoprivredna proizvodnja najintenzivnija i obim posla najveći, odnosno tokom letnje sezone radova, od polovine juna do polovine septembra. Prema informacijama dobijenim i od upravnika i od bivših zaposlenih, radno vreme je osmočasovno i radna nedelja najčešće traje 6 dana, od ponedeljka do subote, ali zbog potreba proizvodnje nekada se radi i svih 7 dana. Međutim, rad nedeljom je na dobrovoljnoj osnovi, a prema rečima upravnika, tog dana se angažuje daleko manje ljudi, prvenstveno za potrebe kontrole obavljenog posla.

„...radimo šest, po potrebi plus jedan. Znači šest plus jedan ili svih sedam dana, to zavisi od semenske proizvodnje, s tim što taj sedmi dan, recimo uzmemo da radimo samo neke kontrole, pošto je specifična proizvodnja pa angažujemo recimo četiri ili pet puta manje ljudi nego prethodnog dana, da ne bismo izgubili korak sa semenskom proizvodnjom.”

upravnik preduzeća

5.3.6 Radni uslovi

Prema informacijama dobijenim iz intervjua, preduzeće ima saradnju i ugovor sa omladinskim/studentskim zadrugama i preko njih se obavlja angažovanje dece. Deca pre početka rada sa zadrugom potpisuju ugovor o privremenim i povremenim poslovima kojim je definisano između ostalog radno vreme, način plaćanja, plaćanje doprinosa, zdravstveno osiguranje i osiguranje u slučaju povrede

višegodišnjim iskustvom u ovom preduzeću rade kao kontrolori rada drugih. Pojedina deca su angažovana i na nekim drugim poslovima koji nisu usko vezani za poljoprivrednu proizvodnju. Na primer, ispitanik koji je kao dete bio nekoliko godina angažovan u preduzeću, radio je na građevinskim poslovima tokom izgradnje novog objekta.

sa zakonom definisanim minimalnim uzrastom za zapošljavanje.

Prema odgovorima dobijenim od upravnika preduzeća u prvoj, anketnoj fazi istraživanja, na poljoprivrednim poslovima u ovom preduzeću podjednako se angažuju i dečaci i devojčice.

Iako se od strane ispitanika naglašava da je količina rada u preduzeću isključivo na dobrovoljnoj osnovi, odnosno da deca imaju mogućnost da odluče koliko će da rade, evidentno je da postoje slučajevi zloupotrebe dečjeg rada, kako zbog ukupnog broja radnih sati, tako i zbog uzrasta radno angažovane dece. Sa jedne strane, veliki broj dece radi svih 6 dana, odnosno njihov ukupan broj radnih sati prevazilazi dozvoljenu granicu od 43 sata nedeljno za decu uzrasta od 15 do 17 godina. Treba imati u vidu da neka deca rade i nedeljom što dodatno povećava broj radnih sati nedeljno (iako je njihovo angažovanje na dobrovoljnoj osnovi). Sa druge strane, kao što je već napomenuto, u preduzeću su do sada bila angažovana i deca mlađa od 15 godina, što nije u skladu sa zakonom.

Radno angažovanje dece u poljoprivrednoj proizvodnji kojom se bavi preduzeće je sezonsko i poklapa se sa periodom trajanja letnjeg raspusta, tako da ne utiče negativno na njihovo školovanje. Čak i deca koja žele da nastave sa radom i nakon početka školske godine u septembru, rade isključivo vikendom.

na radu. Zarada se obračunava po satu i isplaćuje na nedeljnom nivou preko zadruga. Po rečima osoba koje su radile za preduzeće u prethodnim sezonama, zarade su uvek isplaćivane redovno.

Prosečno radno vreme je osam časova dnevno, pri čemu se početak i završetak radnog dana prilagođavaju vremenskim uslovima. Na

početku sezone radno vreme je od 7 do 15h, ali se u periodima velikih vrućina pomera tako da radni dan počinje sat ili dva sata ranije, da bi se isto tako ranije i završio.

Deci, ali i drugim sezonskim radnicima, obezbeđen je prevoz od i do mesta rada. Pored prevoza, svima je obezbeđena voda, koje ima u dovoljnim količinama, dok hranu radnici sami donose od kuće. Na određeni vremenski period se prave pauze, čiji se broj i dužina trajanja povećavaju sa otežanim vremenskim uslovima usled vrućine.

„Pa, što se tiče vremena, kad je bilo baš sparno, i kad nije moglo da se radi, pravile su se veće pauze da ljudi odmore, da ne bi popadali u nesvest. Iii, kad je previše hladno, ko nije hteo da radi, nije bio prisiljen, znači, mogao je da ode kući u svakom momentu, pisalo bi mu se sati koliko je radio i to bi mu bilo isplaćeno. Znači bilo je na bazi il' hoćeš il' nećeš. Nije niko nikog prisiljavao, tako da, bilo vruće ili hladno, mogao si da biraš. Hoćeš ili nećeš da radiš, ali uglavnom svaki put je vreme bilo okej, da može da se radi. Nije bilo da ljudi ne mogu, i kad ljudi ne mogu onda se prave veće pauze, na svakih 15-20 minuta se napravi pauza od 5-10 minuta, da ljudi mogu.“

ispitanik koji je kao dete bio radno angažovan u preduzeću

5.3.7 Način organizacije rada i socijalni odnosi u radnom okruženju

Tokom sezone intenzivnih poljoprivrednih radova, angažovani sezonski radnici (i odrasli i deca) podeljeni su u određen broj radnih grupa a za svaku od njih zadužena je jedna osoba koja kontroliše proces i kvalitet rada. Prema izjavama ispitanika koji su kao deca radili u ovom preduzeću, iako su grupe u odnosu na uzrast bile i homogene i mešovite, deca su nastojala da se drže jedni drugih i da budu u grupi svojih vršnjaka ili poznanika kad god je to moguće.

„Pa iskreno među nama decom je vladala jako velika solidarnost i bili smo stvarno složni i uvek smo jedni drugima pomagali, ovaj i trudili smo se uvek da svi budemo zajedno, da se niko ne meša sad sa starijima. Tipa jednostavno i oni imaju svoje grupe i to je to.“

ispitanica koja je kao dete bila radno angažovana u preduzeću

„...bilo mi je nekako olakšanje, onda više nisam ni shvatao to kao težak posao nego mi bilo lakše da radim to kad sam sa nekim.“

ispitanik koji je kao dete bio radno angažovan u preduzeću

Dok, sa jedne strane, među decom postoji velika solidarnost i uzajamna podrška, sa druge strane, primećuje se i određeni generacijski jaz. Naime, ispitanici koji su kao deca bili radno angažovani u ovom preduzeću navode da je ponekad komunikacija sa odraslima bila otežana pa čak i opterećujuća za njih. Uzrok tome su bili način na koji odrasli komuniciraju (korišćenje psovki u govoru) i povremeni verbalni sukobi i loši odnosi među grupama. Ovo je posebno bilo karakteristično za početni period njihovog radnog angažmana, međutim, s obzirom da najveći broj ljudi dolazi da radi godinu za godinom, među njima se vremenom razvijaju prijateljski odnosi.

5.3.8 Izloženost opasnim poslovima i rizicima u radnom okruženju

Prema iskazima ispitanika, ključni faktor rizika na radu predstavlja izloženost izuzetno visokim temperaturama, mada navode i izloženost UV zračenju i prašini. Međutim, preduzeće je svesno ovih rizika pa se radno vreme usklađuje sa vremenskim prilikama ili tako što se ranije počinje pa onda i završava sa radom, ili se radi i kraće od predviđenih 8 sati. Takođe, u nepovoljnijim vremenskim uslovima prave se i češće pauze, a postoji i dežurna služba lokalnog doma zdravlja koja je uvek na raspolaganju u slučaju da nekome zatreba zdravstvena pomoć. Do sada nije bilo slučajeva dece koja su imala zdravstvene probleme direktno uzrokovane radom, već su to najčešće bili stariji ljudi.

„generalno sa decom nije bilo problema, bilo je slučajeva da starijim ljudima pozli ali uglavnom i u tim najtoplijim danima imamo saradnju sa domom zdravlja ... pa po potrebi pošalju jedno ambulantno vozilo pošto su dužine parcela jako velike i zna da bude jako naporno, pogotovo ako je kukuruz zaliven recimo i jako veliko isparenje pa taj dan kada ulazimo u tu parcelu opština ... pošalje ovaj ovo vozilo iz doma zdravlja čisto da budu tu ako neko padne u nesvest ili nešto, ali u ovoj godini samo jedan slučaj i to neka starija gospođa.“

upravnik preduzeća

Zbog obima posla, povremeno postoji potreba za prekovremenim radom, koji se plaća duplo po satu. Međutim, radnici nisu uslovljeni da ostaju duže od predviđenog radnog vremena, već je prekovremeni rad, prema izjavama ispitanika, isključivo izbor pojedinca.

5.3.9 Rodni aspekti dečjeg rada

Prema izjavama ispitanika, može se zaključiti da rodne razlike nisu izražene kada je u pitanju radno angažovanje dece u preduzeću koje je u fokusu analize. Nema rodno zasnovane podele posla niti razlike u zaradama, već je visina zarade po satu uslovljena pre svega tipom posla koji neko radi (deca koja su angažovana kao kontrolori imaju nešto više satnice).

Iako u poslovima koje deca obavljaju ispitanici ne ističu nikakve razlike, mladić koji je kao dete bio angažovan u ovom preduzeću smatra da postoje određeni poslovi koje starije žene ne

Konačno, ispitanica koja je kao devojčica duži niz godina bila angažovana u poljoprivrednim radovima u ovom preduzeću, navodi da je prilikom rada postojala i mogućnost povređivanja (posekotine od listova kukuruza i iritacije na nezaštićenim delovima kože) zbog čega je nosila zaštitnu odeću.

mogu da obavljaju. Naime, dok deca obavljaju poslove koji se smatraju „lakšim“ i primerenim njihovom uzrastu (kao što je branje metlica sa kukuruza), stariji su uglavnom angažovani na težim, odnosno fizički zahtevnijim poslovima (branje repe, okopavanje, rad u nefiziološkom položaju tela i slično). Prema mišljenju mladića, posao treba da bude organizovan tako da se starije žene u manjoj meri uključuju u ove teže poslove, a više u poslove koji su primereni njihovim mogućnostima, odnosno u „lakše“ poslove.

5.3.10 Motivacija dece da rade i poslodavaca da angažuju decu

Iz perspektive upravnika, angažovanje dece nije uslovljeno njihovim uzrastom, odnosno preduzeće prilikom zapošljavanja radnika ne zahteva isključivo decu za obavljanje specifičnih poslova (prvenstveno branje metlica sa kukuruza, i slično). Međutim, sada je već postala ustaljena praksa radnog angažovanja dece, posebno one koja žive u opštini u kojoj se preduzeće nalazi i okolnim mestima. Dok negativnih posledica angažovanja dece, prema rečima svih ispitanika, gotovo da nema, upravnik ističe da deca često brže i efikasnije obavljaju određene poslove, odgovornija su i posvećenija poslu.

„...pa decu tu ne angažujemo, tj. ne zahtevamo ih mi po difoltu, ne zahtevamo ih mi zbog sebe, deca se sama, sama javljaju a i pokazalo se i da su malo malo vispreniji u odnosu na odrasle. Malo, malo brže rade posao, deca koja su odgovorna i koja žele da rade.“

upravnik preduzeća

Sa druge strane, iz perspektive dece, ključni motiv za rad u ovom preduzeću je zarada, ali i sticanje radnog iskustva i druženje sa vršnjacima. Novac koji zarade najčešće koriste kao svoj lični džeparac koji troše za kupovinu odeće, kulturni život, izlaske, kupovinu školskog pribora.

Međutim, ovaj novac doprinosi i povećanju standarda života čitavog domaćinstva, s obzirom da veoma tokom leta često čitave porodice dolaze da rade na obimnim poljoprivrednim radovima koji se tada odvijaju u ovom preduzeću.

6. Zaključci

Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi je društveni problem koji nije dovoljno istražen i nije ugrađen u relevantne politike.

U Srbiji postoji osnovni zakonski okvir koji se odnosi na zaštitu dece. Ovaj okvir je definisan ključnim međunarodnim konvencijama i domaćim zakonima, ali je to nedovoljno jer ne definiše zloupotrebu dečjeg rada kao specifičnu kategoriju strukturnog nasilja nad decom koje treba iskoreniti. Politike u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja ne prepoznaju i ne bave se problemom zloupotrebe dečjeg rada u ruralnim oblastima (gde se ona najčešće javlja) i u poljoprivredi.

Istraživanje sprovedeno u okviru ove brze procene je donelo dosta novih informacija o obimu i karakteristikama zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji. Podaci kažu da je veliki broj dece na selu, nešto više od polovine, ekonomski aktivno. Ako se striktno primeni definicija zloupotrebe dečjeg rada, oko polovine ove ekonomske aktivnosti se može svrstati u zloupotrebu dečjeg rada, što je prilično visoka stopa. Ali, ako malo dublje analiziramo karakteristike ovako definisane zloupotrebe dečjeg rada, videćemo da otprilike polovina toga predstavlja povremeni rad dece stare od 5 do 11 godina na sopstvenom gazdinstvu i u kratkom trajanju, sa nešto dužim intervalima u sezoni berbe ili žetve. Obim i sadržaj ekonomske aktivnosti dece na selu je dominantno određen načinom života njihovih domaćinstava i ulogom poljoprivrede u tome, a to uglavnom znači da deca rade pomalo, pre svega da bi pomogla roditeljima i sticala radne navike. Ove ekonomske aktivnosti po pravilu ne ugrožavaju pohađanje škole i normalni razvoj seoske dece, a njihova dužina i učestalost se uvećavaju sa starošću deteta.

Drugu, nešto veću polovinu zloupotrebe dečjeg rada čine pretežno starija deca, koja su izložena opasnim poslovima i nepovoljnim radnim uslovima. U ovakvim poslovima učestvuje oko 1/8 seoske dece uzrasta 5-17 godina u Srbiji, a karakterišu ih rizici tipični za dominantan oblik poljoprivrednih radova u kojima deca učestvuju, a to su gajenje žitarica i voća i povrća. Tako se najčešće dešava da deca rade u prašini, na vrućini, da nose velik teret i rade sa opasnim alatima ili teškim mašinama, a

još i da rade u povećanoj buci ili da su izložena hemikalijama. Što su deca starija, to je češća njihova ekonomska aktivnost u poljoprivredi, a sa tim i izloženost pomenutim rizicima. Ovo su problemi na koje bi najpre trebalo obratiti pažnju prilikom planiranja i sprovođenja mera praćenja i sprečavanja zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi. Roditelji, predstavnici lokalnih obrazovnih i zdravstvenih ustanova, pa i sama deca imaju svest o tome da rad u poljoprivredi nosi rizike i da ih se treba čuvati, ali je utisak da je prag tolerancije prema tome pomeren i da se neki od tipova rizika podrazumevaju i uzimaju za nepromenljive.

Još jedan bitan zaključak se odnosi na ekonomsku aktivnost dece u poljoprivredi kao izvor rodne segregacije u ranom uzrastu. Istraživanje je pokazalo jasnu izraženost rodni obrazaca rada, gde je učešće dečaka veće u ekonomskim aktivnostima, a devojčica u kućnim poslovima. Samim tim, dečaci su više izloženi rizicima koje nosi rad u poljoprivredi, ali su devojčice sklonjene iz aktivnosti koje u krajnjoj instanci generišu dohodak i na taj način uskraćene za jednu dimenziju radne socijalizacije.

Što se tiče osmišljavanja mera i mehanizama za praćenje i sprečavanje zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi, nameću se dva važna zaključka. Prvi je da ovaj posao u najvećem delu problema trenutno nije u direktnoj nadležnosti nijednog izvršnog tela na nacionalnom nivou. Privatna gazdinstva ne spadaju pod nadležnost inspekcije rada koja bi mogla da registruje slučajeve kršenja zakona o radu i zapošljavanju i Uredbe o opasnim poslovima za decu, tako da ona može da reaguje samo na, kao što smo videli malobrojne, slučajeve zloupotrebe dečjeg rada u pravnim subjektima koji se bave poljoprivredom. Ekonomska aktivnost dece nije predmet bavljenja centara za socijalni rad, osim indirektno, u slučajevima kada je njen ishod neki oblik nasilja nad detetom koji je prijavljen kroz regularnu proceduru. Dečjim radom u poljoprivredi se ne bavi ni ministarstvo poljoprivrede, jer pitanja rada i zapošljavanja, kao ni pitanja socijalne zaštite dece nisu u njihovoj nadležnosti. Drugi važan zaključak je da lokalne ustanove koje se bave decom, a to su škole i ambulante/domovi zdravlja (tamo gde ih ima), na indirektnan način

već igraju ulogu u sprečavanju zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi, što treba iskoristiti u planiranju odgovarajuće politike u ovoj oblasti. Ne radi se samo o tome da ove ustanove već imaju obavezu da prijave slučajeve u kojima je dečji rad doveo do vidnih negativnih posledica po dete (izostanak iz škole, premorenost,

povrede, hronične bolesti), nego i o tome da one doprinose formiranju i širenju svesti u lokalnoj zajednici o štetnosti zloupotrebe dečjeg rada za zdrav i bezbedan razvoj deteta, kao i o štetnim praksama u koje se javljaju u poljoprivrednim radovima. Ali, ove aktivnosti za sada nemaju uređen okvir i pravila.

7. Preporuke

Navedeni zaključci vode ka sledećim preporukama:

- **Baviti se zloupotrebom dečjeg rada putem politika ruralnog razvoja.** Istraživanje je pokazalo da važni faktori vezani za ruralne oblasti generišu više stope učešća zloupotrebe dečjeg rada. Postoje dva glavna izvora rizika: [1] način života na malim poljoprivrednim gazdinstvima podrazumeva ekonomsko angažovanje dece na lakim poljoprivrednim poslovima u ranom uzrastu, sa porastom njihovog učešća u opasnim poslovima kako se približavaju 18-oj godini; [2] nove investicije u poljoprivredu, posebno u povećanje proizvodnje voća i povrća, donose veću verovatnoću sezonskog angažovanja dece uzrasta 15-17 godina pod opasnim uslovima rada.
- **Ustanoviti na centralnom nivou koordinaciono telo nadležno za prevenciju zloupotrebe dečjeg rada.**
- **Odrediti direktnu nadležnost odgovarajućeg tela na nacionalnom nivou za praćenje i sprečavanje zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi.** To može biti nova nadležnost odgovarajućeg tela Ministarstva poljoprivrede. Na lokalnom nivou bi trebalo iskoristiti postojanje Timova za zaštitu dece od zlostavljanja u svrhu praćenja i sprečavanja zloupotrebe dečjeg rada. Decentralizovan pristup ovom problemu ostavlja mnoge bitne aktere neinformisanim i/ili nemoćnim i na taj način marginalizuje zloupotrebu dečjeg rada i njene posledice.
- **Pojačati inspeksijski nadzor nad pravnim licima koja obavljaju poslove u poljoprivredi, posebno u vreme sezonskih radova.** Brza procena je pokazala da u sezoni poljoprivrednih radova veliki proizvođači angažuju dečji rad pod opasnim okolnostima.
- **Baviti se zloupotrebom dečjeg rada putem politika zaštite dece jer zloupotreba dečjeg rada može da ugrozi dečji razvoj i blagostanje.** Mnogo zloupotrebe dečjeg rada se dešava u okviru seoskih porodica gde inspektorat rada nema ovlašćenja, dok centri za socijalni rad obraćaju pažnju samo ako postoji prijava za nasilje ili zanemarivanje. Stoga zloupotrebu dečjeg rada treba tretirati šire kao problem i uključiti različite aktere u njeno sprečavanje.
- **Povećati broj ustanova za dnevnu brigu o deci u špicu sezone poljoprivrednih radova.** Na ovaj način roditelji će moći da ostave decu u specijalizovanoj ustanovi za brigu o deci i na taj način spreče rizik od zloupotrebe dečjeg rada.
- **Definisati procedure kroz koje će lokalne škole i ambulante/domovi zdravlja, kao i nadležni centri za socijalni rad, imati ulogu u redovnom izveštavanju o zloupotrebi dečjeg rada, kao i u podizanju svesti lokalne zajednice o štetnosti zloupotrebe dečjeg rada i rizicima koje nose poslovi u poljoprivredi.** Nalazi brze procene pokazuju da su lokalne škole i domovi zdravlja/ambulante akteri koji se najviše bave decom u selima i imaju najažurniju informaciju o zloupotrebi dečjeg rada u svom okruženju. Stoga bi trebalo da škole i ambulante blisko sarađuju sa centrima za socijalni rad u prvoj liniji zaštite dece i upozore ih kada naiđu na slučaj dugog izostajanja iz škole ili fizičkih povreda ili premora.
- **Osmisliti i sprovesti nacionalnu kampanju podizanja svesti o zloupotrebi dečjeg rada uopšte i zloupotrebi dečjeg rada u poljoprivredi specifično, jer je ovo verovatno najčešći oblik dečjeg rada u Srbiji.** Ova kampanja treba da predvidi i radionice sa donosiocima odluka i kreatorima javnog mnjenja i informisanje građana o ovoj temi. Jedan važan način podizanja svesti treba da bude formalno uvođenje teme zloupotrebe dečjeg rada u odgovarajuće nastavne programe, tako da deca imaju priliku već na početku formalnog obrazovanja da raspravljaju o ovoj temi i upoznaju se sa zdravstvenim i bezbednosnim rizicima na poslu. Zloupotreba dečjeg rada u poljoprivredi se najčešće normalizuje kao deo tradicionalne kulture, kako u seoskim porodicama, tako i u institucijama koje se bave decom, čime se olakšava izlaganje dece rizicima. Osim toga, kampanju treba usmeravati na privredne subjekte kao potencijalne poslodavce za decu. Ove poruke treba plasirati na platforme i portale na kojima ovi poslovni subjekti učestvuju zajedno sa javnim ustanovama i organizacijama građanskog društva.
- **Uvesti disagregaciju administrativnih podataka o zloupotrebi dečjeg rada prema osnovi definicije:** prekomerni rad i rizične aktivnosti za različite starosne grupe; naznaka rizičnih radnih aktivnosti se može dobiti iz opisa zanimanja koje za kodiranje Međunarodne standardne klasifikacije zanimanja (ISCO) omogućuje ARS. Da bi se mogla pratiti i proceniti zloupotreba dečjeg rada unutar seoskih domaćinstava (naturalna proizvodnja), ekonomske aktivnosti treba takođe registrovati u ARS za svakog člana domaćinstva uzrasta od 5-14 godina.
- **Prethodno navedene preporuke uključiti u novi Nacionalni plan akcije za decu (čija izrada će biti pokrenuta 2018).** Ovo će motivisati kampanju za podizanje svesti i prevenciju koja je povezana sa njom, a i ubrzaće definisanje i primenu politika za prevenciju zloupotrebe dečjeg rada u poljoprivredi u Srbiji.

Literatura

Publikacije

- Babović, M. [2010]. Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: EU i Srbija, ISIFF, SeConS, Beograd.
- Babović, M, Vuković, O. [2008]. Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstava: položaj, uloge i socijalna prava, UNDP, Beograd.
- Blagojević, M. [2010]. Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.
- Bogdanov, N, Babović, M. [2013]. Radna snaga i aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava, Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Bogdanov, M, Tomanovic, S, Cvejic, S, Babovic, M, Vukovic, O. [2011]. Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje stanja. SeConS, Beograd.
- ILO. [2004]. Child Labour Statistics. Manual on methodologies for data collection through surveys. Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour (SIMPOC), Geneva.
- Pesic, J. [2016]. Vrednosne orijentacije u post-socijalistickim drustvima Srbije i Hrvatske, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd.
- Petrovic, I. [2011]. Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu post-socijalisticke transformacije u Srbiji, Sociologija, Vol LV, No. 3: 375-394.
- UNICEF. [2014]. Serbia Multiple Indicator Cluster Survey 2014 and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey 2014, dostupno na: www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-08/MICS_2014.pdf.
- . [2015a]. Gender Aspects of Life Course in Serbia Seen through MICS Data, dostupno na: www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-04/Gender_aspects_of_MICS_October_2015.pdf.
- . [2015b]. Rural/Ruban Disparities in the Situation of Children and Women, dostupno na: www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-04/MICS_Analysis_Rural-Urban_Disparities.pdf.
- . [2017]. Violence against Children in Serbia: Determinants, Factors and Interventions. Research to Policy and Practice Process, dostupno na: www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/2018-04/Violence_against_children.pdf.
- Vujovic, R, Dejanovic, V, Jovanovic, V, Pejakovic, Lj, Petrovic, N. [2006]. Decji rad u Srbiji. Analiza zakonodavstva, prakse i pojava oblika decjeg rada. Centar za prava deteta, Beograd.

Konvencije

- ILO. Konvencija MOR o minimalnom uzrastu za rad, 1973. [Br. 138]; dostupno na: www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138.
- . Konvencija MOR o najgorim oblicima decjeg rada, 1999. [Br. 182]; dostupno na: www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C182.
- UN. Deklaracija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, 1959; dostupno na: www.unicef.org/malaysia/1959-Declaration-of-the-Rights-of-the-Child.pdf.
- . Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, 1989; dostupno na: www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx.

Zakoni

Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 53/2017.

Porodični zakon, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.

Zakon o radu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka Ustavnog suda.

Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009, 88/2010 i 38/2015.

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 55/2013.

Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 55/2013.

Zakon o visokom obrazovanju, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 76/2005, 100/2007 – autentično tumačenje, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014, 45/2015 – autentično tumačenje, 68/2015 i 87/2016.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015 – autentično tumačenje, 68/2015 i 62/2016 – odluka Ustavnog suda.

Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/2011.

Nacrt Zakona o dualnom obrazovanju.

Strategije, akcioni planovi i drugi normativni akti

Nacionalni plan akcije za decu, 2004, dostupan na: www.pravadeteta.com/attachments/286_NACIONALNI%20PLAN%20AKCIJE%20ZA%20DECU.pdf.

Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 122/2008.

Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 85/2014.

Opšti protokol o zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja, Službeni list SFRJ – dodatak: Međunarodni ugovori, br. 15/90 i Službeni list SRJ – dodatak: Međunarodni ugovori, br. 4/96 and 2/97.

Prilozi

Prilog I: Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu

UREDBA O UTVRĐIVANJU OPASNOG RADA ZA DECU

[„Sl. glasnik RS”, br. 53/2017]

Uvodna odredba

Član 1

Ovom uredbom utvrđuje se opasan rad za decu, uzimajući u obzir st. 3. i 4. Preporuke MOR broj 190 o zabrani i hitnoj akciji za ukidanje najgorih oblika dečijeg rada [„Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori”, broj 2/03].

Svrha ove uredbe je da se obezbedi zaštita dece od opasnog rada u skladu sa propisima kojima se uređuju prava deteta, kao i propisima iz oblasti rada, bezbednosti i zdravlja na radu, zdravstvene zaštite i obrazovanja.

Svi pojmovi koji se koriste u ovoj uredbi u muškom rodu obuhvataju iste pojmove i u ženskom rodu.

Značenje pojedinih pojmova i oznaka

Član 2

Pojedini pojmovi, u smislu ove uredbe, imaju sledeće značenje

1. opasan rad za decu je onaj rad koji je verovatno štetan po zdravlje, bezbednost ili moral dece, izlaže ih štetnostima, obavlja se u okviru opasnih okolnosti ili opasnih delatnosti za decu;
2. detetom se smatra lice do navršenih 18 godina života;
3. poslodavac je svako fizičko ili pravno lice koje radno angažuje, odnosno pod čijim nalogima dete radi, bez obzira na to da li je dete angažovano na formalni ili neformalni način;
4. stručno obrazovanje predstavlja vid srednjeg obrazovanja kojim se stiče odgovarajuća kvalifikacija za rad u zanimanju ili grupi zanimanja. Obuhvata trogodišnje i četvorogodišnje srednje obrazovanje, ali i druge oblike stručnog obrazovanja - obrazovanje za rad, stručno osposobljavanje i obuka.

Sektor, oblasti, grane i grupe u spiskovima br. 3-5. označeni su u skladu sa propisom kojim se uređuje klasifikacija delatnosti.

Spisak štetnosti, opasnih okolnosti i opasnih delatnosti za decu

Član 3

HO opasan rad za decu, pored štetnosti, procesa i radova utvrđenih Pravilnikom o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad mladih [„Službeni glasnik RS”, broj 102/16], obuhvata i štetnosti, okolnosti i delatnosti utvrđene u prilogu koji je odštampan uz ovu uredbu i čini njen sastavni deo i koji sadrži:

1. Spisak broj 1: Štetnosti za decu (fizičke i hemijske);
2. Spisak broj 2: Opasne okolnosti za decu;
3. Spisak broj 3: Opasne delatnosti za decu;
4. Spisak broj 4: Opasne delatnosti za decu mlađu od 15 godina života;
5. Spisak broj 5: Opasne delatnosti za decu u procesu stručnog obrazovanja.

Redosled štetnosti, okolnosti i delatnosti navedenih u spiskovima iz tač. 1]-5) nije dat prema stepenu njihovih štetnih efekata.

Član 4

Ako tokom rada u sektorima navedenim u spiskovima br. 3-5. ove uredbe, dolazi do izlaganja štetnostima ili okolnostima koje su navedene u spiskovima broj 1 ili 2, opasan rad se odnosi na sve poslove u okviru oblasti, grana i grupa navedenih sektora.

Obaveze ustanova za stručno obrazovanje i obezbeđivanje primene preventivnih mera

Član 5

Ustanova za stručno obrazovanje, srednja stručna škola, odnosno organizator prakse dužan je da za decu, u okviru stručnog obrazovanja, obezbedi nadzor nastavnika ili mentora, kao i poštovanje najviših standarda bezbednosti i zdravlja na radu.

Izlaganje specifičnim rizicima prilikom stručnog obrazovanja zabranjuje se ili ograničava, i to za slučaj izloženosti:

1. štetnostima, koje se odnose na:

[a] povišeni atmosferski pritisak [rad u kesonima, ronjenje i sl.]; jonizujuće zračenje; akutna toksičnost kategorije 1, 2 ili 3 [H300, H310, H330, H301, H311, H331]; eksplozivni kategorije „nestabilan eksploziv” ili eksplozivni potklase 1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5 [H200, H201, H202, H203, H204, H205]; samoreaktivne supstance i smeše tip A, B, C ili D [H240, H241, H242]; specifične toksičnosti za ciljni organ nakon jednokratne izloženosti kategorije 1 ili 2 [H370, H371]; karcinogenost [azbest i drugi humani karcinogeni I i IIA grupe prema listi Svetske zdravstvene organizacije - Međunarodna agencija za istraživanje raka, odnosno 1A, 1B ili 2 [H350, H350i, H351]]; mutagenost germinativnih ćelija, kategorija 1A, 1B ili 2 [H340, H341]; toksičnost za reprodukciju, olovo i njegova jedinjenja [ako te štetnosti ljudski organizam može apsorbovati] i druge materije kategorije 1A ili 1B [H360, H360F, H360FD, H360Fd, H360D, H360Df] - nije dozvoljena,

[b] nepovoljni klimatski ili mikroklimatski faktori [visoka ili niska temperatura, visoka vlažnost i dr.]; teški psihički i/ili fizički naponi [na primer energetska potrošnja veća od 20 kJ/min, podizanje tereta u jednom zahvatu za decu stariju od 15 godina života do 10 kg, a za decu mlađu od 15 godina života do 7 kg] uz individualni pristup s obzirom na stepen razvoja lokomotornog sistema i organizma u celini, kao i uslove u kojima se obavlja rad; visok nivo nejonizujućeg zračenja [ultravioletnog i infracrvenog iznad graničnih vrednosti navedenih u Pravilniku za bezbedan rad pri izlaganju veštačkim optičkim zračenjima]; buka iznad 85 dB(A); vibracije koje mogu dovesti do oštećenja zdravlja; biološke štetnosti rizičnih grupa 3. i 4. [u smislu Pravilnika o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad pri izlaganju biološkim štetnostima]; korozivno oštećenje kože [iritacije kože] kategorije 1A, 1B ili 1C [H314]; zapaljivi gasovi kategorije 1 ili 2 [H220, H221]; zapaljivi aerosoli kategorije 1 [H222]; zapaljive tečnosti kategorije 1 ili 2 [H224, H225]; organski peroksidi tip A ili B [H240, H241]; specifične toksičnosti za ciljni organ nakon višekratne izloženosti kategorije 1 ili 2 [H372, H373]; senzibilizacije respiratornih organa kategorije 1, 1A ili 1B [H334]; senzibilizacije kože kategorije 1, 1A ili 1B [H317]; duvanski dim - dozvoljena je maksimalno do jedne trećine mesečnog vremena predviđenog za rad odraslih;

2. okolnostima, koje se odnose na:

[a] rad ispod zemlje [rad u rudnicima i sl.]; prekovremeni rad; rad na saobraćajnicama; rad sa divljim ili otrovnim životinjama; rad pri kome može doći do rušenja okolnih objekata; rad van mesta prebivališta dece mlađe od 15 godina života - nije dozvoljen,

[b] poslove na kojima postoji opasnost od električne energije naponskog nivoa 230/400 V i više; rad u industrijskim klanicama - dozvoljen je maksimalno do jedne trećine mesečnog vremena predviđenog za rad odraslih,

[c] rad u skućenim prostorima [ulasci u mašine, kanale i sl.]; rad na visini ili u dubini; rad sa pirotehničkim sredstvima ili drugim predmetima koji sadrže eksplozivne materije; rad koji uključuje rukovanje opremom za proizvodnju, skladištenje ili primenu sabijenih, tečnih ili rastvorenih gasova; rad sa opasnim mašinama, uređajima i oštrim predmetima; rad u nefiziološkom položaju tela pri radu [na primer dugotrajno stajanje, klečanje, povijen položaj i slično]; diktiran tempo rada [rad na trakama i slično]; rad sa buradima, cisternama, rezervoarima ili bocama koji sadrže hemijske štetnosti navedene u tački 1) podtačka [1] ovog člana - dozvoljen je maksimalno do jedne petine mesečnog vremena predviđenog za rad odraslih;

3. delatnostima, koje se odnose na: skupljanje opasnog otpada; tretman i odlaganje otpada; sanacija, rekultivacija i druge usluge u oblasti upravljanja otpadom; uklanjanje otpadnih voda; zaštitne i istražne delatnosti; kockanje i klađenje; pogrebne i srodne delatnosti - nije dozvoljen.

Obaveze poslodavca i obezbeđivanje primene preventivnih mera

Član 6

Poslodavac ne može da angažuje dete niti da naloži obavljanje opasnog rada, osim ako je ovom uredbom uređeno na koji način taj rad mogu da obavljaju lica mlađa od 18 godina života.

Poslodavac je dužan da primeni preventivne mere u skladu sa propisima kojim se uređuje bezbednost i zdravlju na radu, s ciljem otklanjanja ili svođenja na najmanju moguću meru rizika od nastanka oštećenja zdravlja dece na radu, a naročito u vezi sa njihovim duhovnim i telesnim razvojem.

Stupanje na snagu i primena

Član 7

Ova uredba stupa na snagu osmog dana od dana objavljivanja u „Službenom glasniku Republike Srbije”, a primenjuje se od 1. januara 2018. godine.

Spisak broj 1: Štetnosti za decu (fizičke i hemijske)

1.1. Fizičke štetnosti

- 1.1.1.** Nepovoljni klimatski ili mikroklimatski faktori (visoka ili niska temperatura, visoka vlažnost i dr.);
1.1.2. Teški psihički i/ili fizički napori (na primer energetska potrošnja veća od 20 kJ/min, podizanje tereta u jednom zahvatu za decu stariju od 15 godina života do 10 kg, a za decu mlađu od 15 godina života do 7 kg) uz individualni pristup s obzirom na stepen razvoja lokomotornog sistema i organizma u celini, kao i uslove u kojima se obavlja rad;
1.1.3. Visok nivo nejonizujućeg zračenja (ultravioletnog i infracrvenog iznad graničnih vrednosti navedenih u Pravilniku za bezbedan rad pri izlaganju veštačkim optičkim zračenjima);
1.1.4. Buka iznad 85 dB(A);
1.1.5. Vibracije koje mogu dovesti do oštećenja zdravlja.

1.2. Hemijske štetnosti

1.2.1. Duvanski dim.

Spisak broj 2: Opasne okolnosti za dec

- 2.1.** Rad ispod zemlje (rad u rudnicima i sl.);
2.2. Prekovremeni rad;
2.3. Rad na saobraćajnicama;
2.4. Rad van mesta prebivališta dece mlađe od 15 godina života;
2.5. Rad u skućenim prostorima (ulasci u mašine, kanale i sl.);
2.6. Rad na visini ili u dubini;
2.7. Rad sa opasnim mašinama, uređajima i oštrim predmetima;
2.8. Rad u nefiziološkom položaju tela pri radu (na primer dugotrajno stajanje, klečanje, povijen položaj i sl.).

Spisak broj 3: Opasne delatnosti za decu

	Sektor	Oblast	Grana	Grupa	Naziv delatnosti
3.1	B				Rudarstvo
3.2	D				Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija
3.3	A	1	6	1	Uslužne delatnosti u gajenju useva i zasada
3.4	A	1	6	2	Pomoćne delatnosti u uzgoju životinja
3.5	A	1	7		Lov, traperstvo i odgovarajuće uslužne delatnosti
3.6	A	2	2		Seča drveća
3.7	A	2	4		Uslužne delatnosti u vezi sa šumarstvom
3.8	A	3	1		Ribolov
3.9	E	37			Uklanjanje otpadnih voda
3.10	E	38	1	2	Skupljanje opasnog otpada
3.11	E	38	2		Tretman i odlaganje otpada

3.12	E	38	3		Ponovna upotreba materijala
3.13	E	39			Sanacija, rekultivacija i duge usluge u oblasti upravljanja otpadom
3.14	N	80			Zaštitne i istražne delatnosti
3.15	Q	86			Zdravstvene delatnosti
3.16	R	92			Kockanje i kladenje
3.17	S	96		3	Pogrebne i srodne delatnosti
3.18	S	96		4	Delatnost nege i održavanja tela
3.19	S	96		9	Ostale nepomenute lične uslužne delatnosti

Spisak broj 4: Opasne delatnosti za decu mlađu od 15 godina života

	Sektor	Oblast	Grana	Grupa	Naziv delatnosti
4.1	C				Prerađivačka industrija
4.2	F				Građevinarstvo
4.3	E	38	1	1	Skupljanje otpada koji nije opasan
4.4	A	1	4	1-4	Uzgoj životinja
4.5	I	56			Delatnost pripremanja i posluživanja hrane i pića
4.6	N	81			Usluge održavanja objekata
4.7	S	96		1	Pranje i hemijsko čišćenje tekstilnih i krznenih proizvoda
4.8	S	96		2	Delatnost frizerskih i kozmetičkih salona
4.9	T	97			Delatnost domaćinstva koja zapošljava poslugu

Spisak broj 5: Opasne delatnosti za decu u procesu stručnog obrazovanja

	Sektor	Oblast	Grana	Grupa	Naziv delatnosti
5.1.	E	38	1	2	Skupljanje opasnog otpada
5.2.	E	38	2		Tretman i odlaganje otpada
5.3.	E	39			Sanacija, rekultivacija i druge usluge u oblasti upravljanja otpadom
5.4.	E	37			Uklanjanje otpadnih voda
5.5.	N	80			Zaštitne i istražne delatnosti
5.6.	R	92			Kockanje i kladenje
5.7.	S	96		3	Pogrebne i srodne delatnosti
5.8.	B				Rudarstvo
5.9.	C				Prerađivačka industrija
5.10.	D				Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija

5.11.	F				Građevinarstvo
5.12.	A	1	4	1-4	Uzgoj životinja
5.13.	A	1	6	1	Uslužne delatnosti u gajenju useva i zasada
5.14.	A	1	6	2	Pomoćne delatnosti u uzgoju životinja
5.15.	A	1	7		Lov, traperstvo i odgovarajuće uslužne delatnosti
5.16.	A	2	2		Seča drveća
5.17.	A	2	4		Uslužne delatnosti u vezi sa šumarstvom
5.18.	A	3	1		Ribolov
5.19.	E	38	1	1	Skupljanje otpada koji nije opasan
5.20.	E	38	3		Ponovna upotreba materijala
5.21.	I	56			Delatnost pripremanja i posluživanja hrane i pića
5.22.	N	81			Usluge održavanja objekata
5.23.	Q	86			Zdravstvene delatnosti
5.24.	S	96		1	Pranje i hemijsko čišćenje tekstilnih i krznjenih proizvoda
5.25.	S	96		2	Delatnost frizerskih i kozmetičkih salona
5.26.	S	96		4	Delatnost nege i održavanja tela
5.27.	T	97			Delatnost domaćinstva koja zapošljava posluđu

Prilog II: Instrumenti za istraživanje

Instrumenti korišćeni tokom procesa istraživanja:

1. Upitnik za domaćinstva
2. Upitnik za registrovane poljoprivredne subjekte (izuzimajući porodična gazdinstva)
3. Vodič za fokus grupu sa decom
4. Vodič za fokus grupu sa roditeljima
5. Protokol za intervju sa lekarom/medicinskom sestrom
6. Protokol za intervju sa nastavnikom
7. Vodič za intervju za studije slučaja 1 i 2
8. Vodiči za intervju za studiju slučaja 3

1. Upitnik za domaćinstva

Anketa za Brzu procenu dečjeg rada

Poštovani/a,

Moje ime je [XXXXXXXX]. Ja radim za SeConS, istraživačku organizaciju iz Beograda. SeConS sprovodi društveno istraživanje za Međunarodnu organizaciju rada (ILO). Cilj ovog istraživanja je upoznavanje sa radnim angažovanjem dece uzrasta 5-17 godina u poljoprivredi u Srbiji. U tu svrhu SeConS sprovodi istraživanje poljoprivrednih domaćinstava u 60 sela.

Na neka pitanja o domaćinstvu će odgovarati nosilac domaćinstva ili njegov/njen supružnik. Takođe, postoje i neka pitanja o pojedinačnim radnim iskustvima dece u domaćinstvu uzrasta od 5 do 17 godina, gde bi u ime dece uzrasta 5-14 godina odgovarali roditelji/staratelji, a deca uzrasta 15-17 godina bi odgovarala samostalno.

Imamo u vidu da su podaci vrlo lični, pa vas uveravamo da je ovo istraživanje poverljivo. Vaše informacije će se čuvati u osiguranoj bazi podataka kojoj može pristupiti samo projektni tim.

Popuniti jedan formular za svako domaćinstvo (domaćinstvo predstavlja jednu ili više osoba koji žive u istoj stambenoj zajednici dele troškove života)

Upitnik za domaćinstva

(odgovara odrasli član domaćinstva koji je najbolje obavešten o stvarima koje se tiču celokupnog domaćinstva)

A. LOKACIJA

A1. Lokacija naselja	
A1.1. Ime naselja:	A1.2. Opština:

A1.3. Kolika je udaljenost u KM do najbližeg od ovih javnih objekata? (Ako je manje od 1 km napišite 0,5)

A1.3.1. Primarnazdravstvena zaštita, dostupna najmanje 1 dan nedeljno	_____ km	A1.3.5. Veterinarska ambulanta	_____ km
A1.3.2. Osnovna škola	_____ km	A1.3.6. Pošta	_____ km
A1.3.3. Vrtić	_____ km	A1.3.7. Prodavnica	_____ km
A1.3.4. Javni prevoz obezbeđen svakodnevno	_____ km	A1.3.8. Poljoprivredna apoteka	_____ km

B. IDENTIFIKACIONI PODACI O UPITNIKU ZA DOMAĆINSTVA

B1. Identifikacioni podaci o upitniku

B1.1 Identifikacioni broj upitnika:	B1.2. Broj članova domaćinstva
Naselje Inicijali anketara Anketa <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> - <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	
B1.3 Broj dece uzrasta 5-14 godina u domaćinstvu	B1.4 Broj dece uzrasta 15-17 godina u domaćinstvu

B2. Detalji o ispitaniku:

B2.1. Ime ispitanika	
B2.2. Odnos sa nosiocem domaćinstva (ukoliko ispitana osoba nije nosilac domaćinstva)	
B2.3. Razlog zbog čega nije ispitan nosilac domaćinstva (ukoliko je primenljivo):	

POTVRDA:

Ime ispitanika, štampanim slovima – (VELIKIM SLOVIMA)	Datum i potpis / inicijali
Ime anketara, štampanim slovima – (VELIKIM SLOVIMA)	Datum i potpis
Ime kontrolora, štampanim slovima – (VELIKIM SLOVIMA)	Datum i potpis

C. DEMOGRAFSKI PODACI O DOMAĆINSTVU

Napomena. Ovu tabelu treba popuniti za sve članove domaćinstva (bez obzira na to da li postoji srodstvo). Obuhvatiti sve članove uže porodice (nosilac, bračni partner, roditelji i deca) koji borave na drugom mestu zbog posla ali se vraćaju i redovno žive kod kuće (tj. najmanje jednom godišnje).

#	C1.1 Ime i prezime	C1.2. Srodstvo sa nosiocem domaćinstva	C1.3. Pol	C1.4. Godina rođenja	C1.5. Bračno stanje	C1.6. Pismenost	C1.7. Najviši završen stepen obrazovanja?	C1.8. Ukoliko ima ispod 18 godina Da li trenutno pohađa školu?
1.								1. da 2. ne
2.								1. da 2. ne
3.								1. da 2. ne
4.								1. da 2. ne
5.								1. da 2. Ne
6.								1. da 2. ne
7.								1. da 2. ne
8.								1. da 2. ne

REFERENTNA TABELA

C1.2. Odnos sa nosiocem domaćinstva

- Nosilac domaćinstva
- Bračni partner ND
- Dete ND
- Bračni partner deteta ND
- Unuk ND
- Roditelj ND ili bračnog partnera ND
- Drugi srodnici (brat/sestra, nećak-nećakinja, pastorče)
- Osobe koje nisu srodnici
- Ostalo (navesti)

C1.3. Pol

- Muški
- Ženski

C1.5. Bračno stanje

- Oženjen/a
- Udovac/udovica
- Razveden/a
- Neoženjen/neudata
- Vanbračna zajednica

C1.7. Najviši završen stepen obrazovanja

- Bez škole, N/A/premlad
- Nezavršena osnovna škola
- Osnovna škola
- Trogodišnja srednja stručna škola
- Četvorogodišnja srednja stručna škola
- Gimnazija
- Više/visoko obrazovanje (viša škola / fakultet)

C1.6. Literacy

- U potpunosti pismen (čita i piše)
- Osnovna pismenost (može da čita ali ne i da piše)
- Nepismen (ne čita niti piše)

Registrovani privredni subjekt jeste privredno lice registrovano u Agenciji za privredne registre. Formalno zaposleno lice je lice koje je zaposleno kod poslodavca i potpisalo je ugovor o radu kojim je dobilo zvaničan status zaposlenog lica i stabilni izvor prihoda (definicija RZS). Poljoprivrednik koji upravlja svojim neregistrovanim gazdinstvom vodi se kao vlasnik neregistrovanog privrednog subjekta. Ovakva lica ne mogu obavljati dodatnu neformalnu poljoprivrednu delatnost, ali mogu obavljati druge formalne ili neformalne poslove, uključujući poljoprivredne aktivnosti na poljoprivrednom gazdinstvima koja pripadaju drugim licima.

D. VLASNIŠTVO NAD KUĆOM/ZEMLJOM

D1. Vlasništvo nad zemljom

D1.1. Da li član domaćinstva/samo domaćinstvo poseduje još zemlje osim svoje okućnice?				
1	Da	2	Ne - preći na pitanje D2.1.1	
Ukoliko nije vlasnik zemljišta, preći na pitanje D1.6.				
Ukoliko je vlasnik zemljišta:				
D1.2. Upisati referentni broj iz tabele C člana (ova) domaćinstva koji poseduju zemljište:				
D1.3. Koja je približna veličina zemljišnih parcela u vlasništvu, izraženo u hektarima		hektara		
D1.4. Da li je poljoprivredno gazdinstvo registrovano?	1	Da	2	Ne
D1.5. Upisati referentni broj člana (ova) domaćinstva na čije ime je poljoprivredno gazdinstvo registrovano:				
Ukoliko je korisnik/zakupac zemljišta				
D1.6. Da li poljoprivredno zemljište iznajmljujete u svrhu obrađivanja?	1	Da	2	Ne
D1.7. Koja je približna veličina zemljišta koje se iznajmljuje, izraženo u hektarima?	hektara			
D1.8. Koja je ukupna veličina zemljišta koje obrađuje domaćinstvo? (u vlasništvu i u zakupu)	hektara			

D2. Imovina domaćinstva

D2.1.1. Koji je status kuće u kojoj živi domaćinstvo??							
1	Poseduju kuću	2	Iznajmljuju kuću	3	Koriste nečiju kuću bez naknade	4	Subvencionisano od strane poslodavca
D2.1.2. Od kada vaše domaćinstvo živi u ovom selu?							
Od meseca/godine _____							
D2.1.3 Ukoliko niste celog života živeli ovde, odakle ste se doselili?							
a) Zemlja _____ b) Naselje _____							
D2.2 Da li u kući imate sledeće?							
D2.2.1. Tekuću vodu	1. Da	2. Ne					
D2.2.2. Toalet	1. Da	2. Ne					
D2.2.3. Kupatilo	1. Da	2. Ne					
D2.2.4. Veš mašinu	1. Da	2. Ne					
D2.2.5. Zamrzivač	1. Da	2. Ne					
D2.2.6. Satelitsku TV	1. Da	2. Ne					
D2.2.7. Mobilni telefon	1. Da	2. Ne					

D2.3 Da li članovi domaćinstva poseduju nešto od sledećeg?

D2.3.1. Moderna štala (betonski pod, struja, voda)	1. Da	2. Ne
D2.3.2. Moderna farma pilića (isto kao prethodno navedeno, više od 50 pilića)	1. Da	2. Ne
D2.3.3. Opremu za savremenu proizvodnju voća i/ili povrća (plastenik, protivgradna mreža, sistem za navodnjavanje, itd..)	1. Da	2. Ne
D2.3.4. Staja	1. Da	2. Ne
D2.3.5. Silos	1. Da	2. Ne
D2.3.6. Magacin	1. Da	2. Ne
D2.3.7. Drugu stambenu jedinicu (ovde ili u drugom naselju)	1. Da	2. Ne
D2.3.8. Poslovni prostor (radnja, kancelarija ili slično)	1. Da	2. Ne

D2.4.1 Da li član domaćinstva poseduje vozilo?	1	Da	2	Ne - preći na pitanje E1.1				
D2.4.2. Ukoliko da, koji tip vozila (odaberite sve odgovarajuće odgovore) Takođe navedite broj vozila u posedu po svakom tipu	1	Automobil _____ kom	2	Motor _____ kom	3	Traktor _____ kom	4	Kamion __ kom
	5	Ostalo (navesti) _____ kom						
D2.4.3 Ukoliko da, koliko ukupno ima vozila u domaćinstvu?	_____ kom							

E. POLJOPRIVREDNA DELATNOST

E1.1 Da li domaćinstvo gaji useve?	1	Da	2	Ne - preći na pitanje E2			
E1.2 U koje svrhe se usevi gaje? (odaberite sve odgovarajuće odgovore)	1	Za potrebe domaćinstva	2	Prodaja (usevi i proizvodi od useva)			
	3	Razmena (trampa)					
E1.3 Koje su tri glavne kulture koje se gaje? Navedi i količinu svakog od useva u kg/ godišnje (jedna tona je 1.000 kg)	1. Glavna:	kg _____					
	2. Sekundarna:	kg _____					
	3. Treća po značaju:	kg _____					

E2. Stoka

E2.1 Da li domaćinstvo poseduje stoku?	1	Da	2	Ne - preći na pitanje E3			
E2.2 Iz kojih razloga držite stoku? (odaberite sve odgovarajuće odgovore)	1	Za potrebe domaćinstva	2	Prodaja (životinje i životinjski proizvodi)			
	3	Razmena (trampa)					
E2.3 Koje su glavne vrste stoke koje se gaje? Navedite i broj svake vrste stoke.	1. Glavna:	kg _____					
	2. Sekundarna:	kg _____					
	3. Treća po značaju:	kg _____					

E2.4 Koja je najudaljenija lokacija na kojoj se stoka napasa, izraženo u kilometrima?

kilometara

E3. Najam radne snage

E3.1. Da li vaše domaćinstvo zapošljava radnu snagu van kruga članova porodice i rođaka?	1. Da	2. Ne – preći na pitanje E4		
E3.2. Ukoliko je odgovor DA, da li se spoljna radna snaga angažuje neprekidno, tokom cele godine ili sezonski?	1. Neprekidno	2. Sezonski – preći na pitanje E3.6		
E3.3. Ukoliko se radi o neprekidnom angažovanju, navesti broj spoljnih zaposlenih	_____			
E3.4. Od trajno angažovanih spoljnih radnika, koliko je osoba uzrasta 15-17 godina?	_____			
E3.5. Od trajnog angažovanih spoljnih radnika, koliko je osoba uzrasta 5-14 godina?	_____			
E3.6. Ako je odgovor sezonski, navedite broj dana i spoljnih radnika za svaki mesec tokom prošle godine i posebno navedite broj angažovane dece, po uzrastima	Ukupno dana	Ukupno osoba	Ukupno deca uzrasta 5-14	Ukupno deca uzrasta 15-17
1. Januar				
2. Februar				
3. Mart				
4. April				
5. Maj				
6. Jun				
7. Jul				
8. Avgust				
9. Septembar				
10. Oktobar				
11. Novembar				
12. Decembar				
E3.7. Ako angažujete decu radnike, kako ih obično nalazite? (Odaberite svaki odgovor koji je tačan)	Da	Ne		
1. Direktno, u mom susedstvu	1	2		
2. Uz pomoć prijatelja i rođaka	1	2		
3. Putem agencija za zapošljavanje	1	2		
4. Reklamom u elektronskim/štampanim medijima	1	2		
5. Oglašavanjem preko društvenih mreža	1	2		
6. Ostalo, navesti _____	1	2		

E3.8 Kolika je prosečna mesečna zarada trajno angažovanih radnika mlađih od 18 godina?

(Neto zarada, sa odbijenim porezima i doprinosima)

E3.9 Koja je minimalna dnevnicu koju plaćate vašim SEZONSKIM radnicima mlađim od 18 godina?

(Navesti odvojeno za uzrast 5-14 i uzrast 15-17)

5-14 godina

15-17 godina

E4. Šumski proizvodi

E4.1 Da li se bilo ko u domaćinstvu bavi skupljanjem šumskih proizvoda?				1	Da	2	Ne - preći na pitanje E5
Ukoliko je odgovor DA	E4.2 Za potrebe domaćinstva (o = ne, 1 = da)	E4.3 Prodaja (o = ne, 1 = da)	E4.4 I jedno i drugo (o = ne, 1 = da)				
Drvo za potpalu							
Drvena građa							
Lekovito bilje							
Pečurke							
Šumsko voće (npr. jagode, borovnice, itd.)							

E5. Lov

E5.1 Da li se bilo ko u domaćinstvu bavi lovom? Ukoliko je odgovor ne, preći na pitanje E6	1	Da	2	Ne		
E5.2 U koje svrhe se životinje love? (odaberite sve odgovarajuće odgovore) (ukoliko je odgovor zabava, preći na pitanje E6)	1	Za potrebe domaćinstva	2	Prodaja	3	Zabava

E6. Ribolov

E6.1 Da li u domaćinstvu neko ide u ribolov? Ukoliko je odgovor ne, preći na pitanje F1	1	Da	2	Ne
E6.2 U koje svrhe se ribe pecaju? (odaberite sve odgovarajuće odgovore)	1	Za potrebe domaćinstva	2	Prodaja
	3	Zabava		

F. PRIHOD DOMAĆINSTVA I EKONOMSKA SITUACIJA

F1. Izvori priliva gotovine

F1.1. U 2016. godini, da li je domaćinstvo ostvarilo prihode iz sledećih izvora:			
a.	Zarada iz redovnog formalnog radnog odnosa	Da	Ne
b.	Povremeni poslovi	Da	Ne
c.	Prodaja poljoprivrednih proizvoda	Da	Ne
d.	Izdavanje (kuće, zemljišta, mašina, itd.)	Da	Ne
e.	Penzija	Da	Ne
f.	Socijalna novčana pomoć	Da	Ne
g.	Prihod od kamate, dividende	Da	Ne
h.	Državne subvencije za poljoprivredu	Da	Ne
i.	Studentska stipendija	Da	Ne
j.	Bankarski kredit	Da	Ne
k.	Finansijska pomoć od rodbine i/ili prijatelja iz inostranstva	Da	Ne
l.	Finansijska pomoć od rodbine i/ili prijatelja iz Srbije	Da	Ne
m.	Ostalo, navesti _____	Da	Ne

F2. Finansijska situacija

F2.1 Tokom poslednjih 12 meseci, da li je postojala situacija u kojoj se kasnilo sa plaćanjem troškova ili vraćanjem duga zbog finansijskih poteškoća:											
a.	Da	b.	Ne (preći na pitanje F2.3)	c.	Nije primenljivo (Preći na pitanje F2.3)						
F2.2 Objasnite svrhu plaćanja i učestalost poteškoća (odaberite sve odgovarajuće odgovore)		Da, jednom		Da, 2 ili više puta							
a.	Rate kredita za kuću ili zemlju	1		2							
b.	Rate kredita za druge namene (kreditne kartice, automobil, mašine, stoka, itd.)	1		2							
c.	Najam za kuću, zemljište, magacin, mašine	1		2							
d.	Troškovi za kuću u kojoj se boravi (električna energija, grejanje, telefon, itd.)	1		2							
F2.3 Uzimajući u obzir ukupan priliv novca u svom domaćinstvu, da li mislite da vaše domaćinstvo može da „spoji kraj s krajem“, tj. da pokriva neophodne izdatke?											
1	Veoma teško	2	Teško	3	Uz teškoće	4	Prilično lako	5	Lako	6	Veoma lako
F2.4. Kako biste opisali sadašnju ekonomsku situaciju svog domaćinstva u poređenju sa onom iz 2010. godine?											
1	Mnogo lošija	2	Malo lošija	3	Ista	4	Malo bolja	5	Mnogo bolja		

F2.5. Navedite razloge za prethodni odgovor

F2.6. Ukoliko bi vašem domaćinstvu hitno trebalo 2000 evra (ulaganje, troškovi), na koji način bi ih obezbedilo? (jedan odgovor)

1.	Ne bismo uspeli da ih obezbedimo
2.	Imamo toliku ušteđevinu
3.	Pozajmica od prijatelja/rodbine
4.	Bankarski zajam
5.	Brza prodaja nečega iz kuće
6.	Ostalo – pojasniti

HVALA NA SARADNJI!

Individualni upitnik za svako dete iz domaćinstva uzrasta 5-17 godina

(Roditelj daje odgovor za decu uzrasta 5-14 godina, a deca 15-17 godina odgovaraju samostalno)

Redni broj deteta i ime iz tabele C u upitniku za domaćinstvo

#	Ime
---	-----

Sada bismo želeli da pitamo o poslovima koje deca u ovom domaćinstvu obavljaju

CL ₁ Da li je tokom prošle nedelje _____ (ime) obavljao/la bilo koju od navedenih aktivnosti, čak i ako je to bilo na samo jedan sat?	Da	Ne
CL_{1.1} Da li je _____ (ime) obavio/la bilo kakav posao ili pomogao/la u polju/farml/povrtnjaku/voćnjaku koji pripada domaćinstvu ili pazio/la na životinje? Na primer, u odgajanju poljoprivrednih proizvoda, žetvi ili kod hranjenja, ispaše, muže životinja?	1	2
CL_{1.2} Da li je _____ (ime) radio/la bilo koji posao ili pomagao/la u tuđem polju/farml/povrtnjaku/voćnjaku ili brinuo/la o životinjama u ovom naselju?	1	2
CL_{1.3} Da li je _____ (ime) radio/la bilo koji posao ili pomagao/la u tuđem polju/farml/povrtnjaku/voćnjaku ili brinuo/la o životinjama u drugom naselju?	1	2
CL_{1.4} Da li je _____ (ime) pomagao/la u porodičnom poslu ili poslu rođaka, sa ili bez plate, ili vodio/la sopstveni posao?	1	2
CL_{1.5} Da li je _____ (ime) proizvodio/la ili prodavao/la predmete, rukotvorine, odeću, hranu ili poljoprivredne proizvode?	1	2
CL_{1.6} Tokom prošle nedelje, da li se _____ (ime) angažovao/la na bilo kojoj drugoj aktivnosti u zamenu za prihod u gotovini ili u naturi, čak i ako je to bilo na samo jedan sat? (npr. građevina, transport, usluge, itd.)	1	2
Ukoliko je odgovor „no”, pitati dalje: CL_{1.7} Navedite svaku aktivnost koju je _____ (ime) obavljao/la kao redovni ili povremeni radnik, samozaposlen ili poslodavac; Ili kao neplaćeni porodični radnik koji pomaže u domaćinstvu ili na gazdinstvu Aktivnost _____	1	2
CL_{2.1} Tokom prošle nedelje, otprilike koliko je sati _____ (ime) obavljao/la ovu aktivnost/aktivnosti, UKUPNO? (Ukoliko je odgovor manje od jednog sata, uneti „oo”) (ukoliko je odgovor „oo”, preći na CL₃)	/___/___/	
CL_{2.2} Od ovih sati, koliko je sati provedeno u poljoprivrednim aktivnostima (gajenje useva, voća i povrća, uzgoj životinja)?	/___/___/	
CL_{2.3} Od aktivnosti u poljoprivredi, koliko se odvija na vašoj farmi/ domaćinstvu?	/___/___/	
CL_{2.4} Da li ove aktivnosti koje je obavljao/la _____ zahtevaju prenošenje velikih tereta?	1	2
CL_{2.5} Da li bilo koja od aktivnosti zahteva rad sa opasnim alatima (noževi, itd.) ili upravljanje teškom mašinerijom?	1	2
CL_{2.5a} Ukoliko je odgovor DA, koji tip alata, opreme ili mašina koristite na poslu? (Zapišite 2 koja se najviše koriste)	1. _____ 2. _____	

CL3.1 Iako _____ (ime) nije obavljao/la ni jednu od ovih aktivnosti u protekloj nedelji, da li ima posao, preduzeće ili drugu ekonomsku ili poljoprivrednu aktivnost kojoj će se sigurno vratiti? (Za poljoprivredne aktivnosti, vansezonski period u poljoprivredi se ne smatra privremenim odsustvom). Ako je odgovor 2, preći na CL4.1	1	2
CL3.2 Opišite glavni posao/zadatak koji obavlja _____ (ime), npr. nošenje cigala; mešanje brašna; žetva kukuruza; itd („Glavni“ označava posao na kojem je _____ (IME) proveo/la većinu vremena u toku nedelje)		ISCO
CL3.3 Ukratko opišite glavnu aktivnost, odnosno proizvedenu robu i pružene usluge na mestu gde _____ (ime) obavlja ovaj posao ili zadatak		ISIC
CL3.4 Kako biste opisali radno okruženje _____ (ime)?	Da	Ne
CL3.4.1 Da li je _____ (ime) izložen/a prašini, isparenjima ili gasu?	1	2
CL3.4.2 Da li je _____ (ime) izložen/a vatri ili plamenu?	1	2
CL3.4.3 Da li je _____ (ime) izložen/a ekstremnoj hladnoći, toploti ili vlažnosti?	1	2
CL3.4.4 Da li je _____ (ime) izložen/a jakoj buci ili vibracijama?	1	2
CL3.4.5 Da li se zahteva da _____ (ime) radi na visini?	1	2
CL3.4.6 Da li se zahteva da _____ (ime) radi pod zemljom?	1	2
CL3.4.7 Da li se zahteva da _____ (ime) radi pod vodom?	1	2
CL3.4.8 Da li se zahteva da _____ (ime) radi sa hemikalijama, (pesticidima, lepkom, itd.), eksplozivima ili radijacijom?	1	2
CL3.4.9 Da li je radno mesto gde radi _____ (ime) previše tamno ili nema ventilaciju?	1	2
CL3.4.10 Da li je _____ (ime) izložen/a maltretiranju ili fizičkom nasilju na radnom mestu?	1	2
CL3.4.11 Da li je _____ (ime) izložen verbalnom, psihičkom ili seksualnom nasilju na radnom mestu?	1	2
CL3.4.12 Da li _____ (ime) na svom radnom mestu izložen/a smanjenju plate bez dovoljnog razloga?	1	2
CL3.4.13 Da li je _____ (ime) izložen/a drugim stvarima, procesima ili uslovima lošim za zdravlje ili bezbednost _____? Navesti _____	1	2
CL4.1 Tokom prošle nedelje, da li je _____ (ime) za domaćinstvo donosio/la vodu ili sakupljao/la drvo za ogrev?	1	2
CL4.2 Ukupno, koliko sati je _____ (ime) potrošio/la za domaćinstvo u donošenju vode ili prikupljanju drveta za ogrev tokom prošle nedelje?	/___/___/	
CL5 Tokom protekle nedelje, kada je _____ (ime) obično vršio/la bilo koju od navedenih aktivnosti? (Označite jedan odgovor)		
1. Tokom dana (od 6 do 18 sati)	1	
2. U večernjim časovima ili noću (nakon 18 sati)	2	
3. Tokom dana i uveče (čitavog dana).	3	
4. Tokom vikenda	4	
5. Ponekad tokom dana, ponekad uveče	5	
CL6 Tokom prošle nedelje, da li je _____ (ime) radio/la nešto od sledećeg za ovo domaćinstvo?	Da	Ne
1. Kupovina za domaćinstvo	1	2

2. Popravka nekih kućnih aparata ili opreme	1	2
3. Kuvanje ili čišćenje pribora ili kuće	1	2
4. Pranje odeće	1	2
5. Briga o deci	1	2
6. Briga o starima ili bolesnima	1	2
7. Prevoz za članove porodice	1	2
8. Ostali poslovi u domaćinstvu	1	2
CL6a Tokom prošle nedelje, koliko sati se _____ (ime) bavio/la ovim aktivnostima, ukupno? (Ako je manje od jednog sata, uneti 'oo')	/___/___/	

DODATNO: ISKLJUČIVO za decu koja pohađaju školu

CL7 Tokom protekle nedelje, kada je _____ (ime) obično vršio bilo koju od navedenih aktivnosti na farmi i u domaćinstvu? (Označite jedan odgovor)		
1. Posle škole	1	
2. Pre škole	2	
3. I pre i posle škole	3	
4. Tokom vikenda	4	
5. Tokom propuštenih školskih sati/dana	5	

Za svu decu

CL8 Da li je _____ (ime) ponekad preumoran/a zbog rada u polju/domaćinstvu?	1. Da	2. Ne
CL9.1 Da li je _____ (ime) propustio/la bilo koji dan u školi prošle nedelje? Ako je odgovor NE, preći na pitanje CL10	1. Da	2. Ne
CL9.2 Koliko školskih dana je prošle nedelje propustio/la _____ (ime)? (Napišite broj dana).	/___/	
CL9.3 Zbog čega je _____ (ime) propustio/la školski dan tokom prošle nedelje? (Pročitajte svaku od opcija i zaokružite dve najprikladnije)		
1. Školski raspust	1	
2. Učitelj je bio odsutan	2	
3. Loše vremenske prilike	3	
4. Da pomogne u porodičnom poslu	4	
5. Da pomogne kod kuće sa kućnim zadacima	5	
6. Zbog rada van porodičnog posla	6	
7. Bolest/povreda/onesposobljenost	7	
8. Ostalo	8	
CL9.4 Koliko dana u prošloj godini je _____ (ime) propustio/la u školi zbog rada ili pomaganja u polju/farmi/povrtnjaku/voćnjaku koje pripada domaćinstvu ili zbog brige za životinje?	_____ dana	
CL10.1 Zašto _____ (ime) radi? (označiti sve odgovarajuće opcije)		

1. Dopunjavanje prihoda porodice	1	
2. Pomoć u otplaćivanju porodičnog duga	2	
3. Pomoć u domaćinstvu	3	
4. Učenje veština	4	
5. Školovanje nije korisno za budućnost	5	
6. Škola je predaleko/nema škole	6	
7. Nemogućnost plaćanja školarine	7	
8. Dete nije zainteresovano za školu	8	
9. Privremeno zamenjuje nekoga ko nije u stanju da radi	9	
10. Ostalo, molim navedite _____	10	
CL10.2 Da li se _____ (ime) desilo nešto od navedenog u poslednjih 12 meseci kao posledica njegovog/njenog rada? (navesti „DA“ ili „NE“ za svaku opciju)	Da	Ne
1. Površinske povrede ili otvorene rane	1	2
2. Lomovi	1	2
3. Dislokacije, iščašenja, uganuća	1	2
4. Opekotine, ogrebotine, šurenje ili promrzline	1	2
5. Problemi sa disanjem	1	2
6. Problemi sa očima	1	2
7. Problemi sa kožom	1	2
8. Problemi sa stomakom/dijareja	1	2
9. Visoka temperatura	1	2
10. Ekstremni zamor	1	2
11. Ostalo (navedite) _____	1	2
CL10.3 Da li postoji sezona tokom koje _____ (ime) češće radi na porodičnom gazdinstvu ili na tuđem gazdinstvu?	1. Da	2. Ne
CL10.4 Tokom kojih meseci _____ (ime) radi više u poljoprivredi? Navedite okvirno broj dana i sati rada u poljoprivredi za svaki mesec	Ukupno dana	Ukupno sati
1. Januar		
2. Februar		
3. Mart		
4. April		
5. Maj		
6. Jun		
7. Jul		
8. Avgust		
9. Septembar		
10. Oktobar		
11. Novembar		
12. Decembar		

Percepcije/zapažanja roditelja/staratelja o deci koja rade (5-17)

Ova pitanja imaju za cilj da se od roditelja ili staratelja dobiju njihovi stavovi o dečjem radu. Prema tome, treba ih postaviti samo o deci za koju je prijavljeno da rade

Što trenutno smatrate da je najbolje za _____ (ime)? (Pročitajte opcije, odabrati jedan odgovor)

1. Da radi za prihod	1
2. Da pomaže u porodičnom poslu	2
3. Da pomaže u kućnim poslovima	3
4. Da ide u školu	4
5. Ostalo (navesti) _____	5

Koji su glavni razlozi što _____ (ime) puštate da radi? (Navesti 3 najvažnija razloga)

1. Dopunjavanje prihoda porodice	1
2. Pomoć u otplaćivanju porodičnog duga	2
3. Pomoć u domaćinstvu	3
4. Učenje veština	4
5. Školovanje nije korisno za budućnost	5
6. Škola je predaleko/nema škole	6
7. Nemogućnost plaćanja školarine	7
8. Dete nije zainteresovano za školu	8
9. Privremeno zamenjuje nekoga ko nije u stanju da radi	9
10. Sprečavanje da bude u lošem društvu i/ili navođenja na pogrešan put	10
11. Ostalo (navedite) _____	11

HVALA NA SARADNJI!

2. Upitnik za registrovane poljoprivredne subjekte (izuzimajući porodična gazdinstva)

Anketa za brzu procenu dečjeg rada

Poštovani/a,

Moje ime je [XXXXXXXX]. Ja radim za SeConS, istraživačku organizaciju iz Beograda. SeConS sprovodi društveno istraživanje za Međunarodnu organizaciju rada [ILO]. Cilj ovog istraživanja je upoznavanje sa radnim angažovanjem dece uzrasta 5-17 godina u poljoprivredi u Srbiji. U tu svrhu SeConS sprovodi istraživanje poljoprivrednih domaćinstava u 60 sela.

Pored ankete koju sprovodimo sa domaćinstvima, sprovodimo anketu i sa REGISTROVANIM POLJOPRIVREDNIM subjektima koji sezonski ili za stalno zapošljavaju osobe mlađe od 18 godina.

Podaci iz ove ankete su anonimni i biće korišćeni samo u naučne svrhe. Ni Vaše, a ni ime Vašeg poljoprivrednog subjekta neće se nigde pojavljivati, već će podaci biti prikazani sumarno (statistički). Vaše informacije će se čuvati u osiguranoj bazi podataka kojoj može pristupiti samo projektni tim.

A. IDENTIFIKACIJA SUBJEKTA

A1. Lokacija naselja	
A1.1. Naziv naselja:	A1.2. Opština:
A2. Identifikacioni podaci o upitniku za poljoprivredne subjekte	
A2.1 Identifikacioni broj upitnika:	A2.2. Registrovano ime subjekta
Naselje Inicijali anketara Anketa br. <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> - <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/> <input type="text"/>	
A2.3 Da li je ovaj subjekt jedini subjekt ili deo neke poslovne grupe?	A2.4 Godina osnivanja subjekta
1. Jedini subjekt 2. Sedište poslovne grupe 3. Zavisno društvo	
A3. Detalji o ispitaniku:	
A3.1. Ime ispitanika	
A3.2. Funkcija u poslovnom subjektu	
A3.3. Razlog zbog čega nije ispitan vlasnik ili direktor (ukoliko je primenljivo):	

POTVRDA:

Ime ispitanika, štampanim slovima – (VELIKIM SLOVIMA)	Datum i potpis / inicijali
Ime anketara, štampanim slovima – (VELIKIM SLOVIMA)	Datum i potpis

Ime kontrolora, štampanim slovima – (VELIKIM SLOVIMA)	Datum i potpis
---	----------------

B. Podaci o subjektu

B1. Status subjekta:			
B1.1 Tip vlasništva	1. Državno 2. Privatno 3. Mešovito		
B1.2 Pravni oblik poslovnog subjekta	1. Zadruga 2. Društvo sa ograničenom odgovornošću (DOO) 3. Akcionarsko društvo (AD) 4. Ortačko društvo (partnerstvo gde su svi članovi odgovorni) 5. Komanditno društvo 6. Udruženje građana 7. Ostalo (navesti) _____		
B1.4 U poslednje 3 godine, da li je poslovni subjekat koristio državne subvencije za razvoj poljoprivrede?	2016	1. Da	2. Ne
	2015	1. Da	2. Ne
	2014	1. Da	2. Ne

B2. Zaposleni:		
B2.1 Ukupan broj radnika sa ugovorom u poslovnom subjektu		
B2.2 Ukupan broj radnika u poslovnom subjektu na ugovore od 2 godine ili duže		
B2.3 Ukupan broj radnika bez ugovora u poslovnom subjektu		
B2.4 Da li sezonski angažujete više radne snage?	1. Da	2. Ne
B2.5 Koliko sezonskih radnika ste angažovali ove godine?		
B2.6 Na koliko meseci u toku jedne sezone obično angažujete sezonske radnike?		
B2.7 Navedite dva zanimanja za koja najčešće zapošljavate sezonske radnike i broj ljudi koje angažujete	Zanimanje 1 _____	Broj radnika _____
	Zanimanje 2 _____	Broj radnika _____
2.8 Prosečna mesečna zarada vaših zaposlenih, u dinarima (Neto zarada, umanjena za poreze i doprinose)		
2.9 Koja je minimalna dnevnicu koju plaćate SEZONSKIM radnicima, u dinarima?		

C. Informacije o proizvodima/uslugama

C1. Proizvodi/usluge	
C1.1 Koji su glavni proizvodi/usluge ovog poslovnog subjekta?	1. _____ 2. _____ 3. _____

C1.2 Na kojim tržištima (geografski) je poslovni subjekat prodao najviše robe i/ili usluga u poslednje dve godine? (odabrati jedan odgovor)

1. Upotrebili smo za dalju obradu u našem subjektu
2. Lokalno ili regionalno tržište
2. Nacionalno tržište
3. Strane zemlje _____ (naziv države)
4. Ne znam

D. Informacije o ekonomskoj aktivne i dečjem radu

D1. Dečja radna snaga

D1.1 Koliko vaših prijavljenih radnika imaju manje od 18 godina? (Pojedinačno navesti broj dečaka i devojčica)

Dečaka _____

Devojčica _____

D1.2 Koliko je vaših sezonskih radnika ove godine imalo manje od 18 godina? (Pojedinačno navesti podatke za uzrast 5-14 godina i 15-17 godina, kao i za svaki od polova)

	Dečaka	Devojčica
5-14		
15-17		

D1.3 Navedite dva zanimanja za koja ste najčešće zapošljavali decu radnike ove godine

Zanimanje 1 _____	Broj radnika _____
Zanimanje 2 _____	Broj radnika _____

D1.4 Prosečna mesečna zarada vaših zaposlenih mlađih od 18 godina (Neto zarada, umanjena za poreze i doprinose)

D1.5 Koja je minimalna dnevnicu koju plaćate SEZONSKIM radnicima mlađim od 18 godina? (Navesti odvojene podatke za uzrast 5-14 godina i 15-17 godina)

5-14 godina _____

15-17 godina _____

D2. Ako angažujete decu sezonske radnike, kako ih obično nalazite? (Odaberite svaki odgovor koji je tačan)

	Da	Ne
1. Direktno, u mom susedstvu	1	2
2. Uz pomoć prijatelja i rođaka	1	2
3. Putem agencija za zapošljavanje	1	2
4. Reklamom u elektronskim/štampanim medijima	1	2
5. Oglašavanjem preko društvenih mreža	1	2
6. Ostalo, navesti _____	1	2

D3. Odakle najčešće dolaze vaši sezonski radnici mlađi od 18 godina? (odabrati jedan odgovor)

1. Uglavnom iz ovog sela
2. Uglavnom iz susednih sela
3. Podjednako iz ovog i iz susednih sela
4. Uglavnom iz susednog grada/gradova
5. Podjednako iz sela i grada/gradova
6. Ostalo, navesti _____

D4. Kako biste opisali radne aktivnosti vaših radnika, stalnih i sezonskih, mlađih od 18 godina? Da li ti zadaci uključuju bilo šta od dole navedenog ZA BILO KOJE DETE U BILO KOM TRENUTKU?	Da	Ne
1. Da li ove aktivnosti zahtevaju prenošenje velikih tereta?	1	2
2. Da li bilo koja od aktivnosti zahteva rad sa opasnim alatima (noževi, itd.) ili upravljanje teškom mašinerijom?	1	2
2a. Ukoliko je odgovor da, koji tip alata, opreme ili mašina koristite na poslu?(Zapišite 2 koja se najviše koriste)	1. _____ 2. _____	
3. Da li su vaši radnici mlađi od 18 godina izloženi prašini, isparenjima ili gasu?		
4. Da li su vaši radnici mlađi od 18 godina izloženi vatri ili plamenu?		
5. Da li su vaši radnici mlađi od 18 godina izloženi ekstremnoj hladnoći, toploti ili vlažnosti?		
6. Da li su vaši radnici mlađi od 18 godina izloženi jakoj buci ili vibracijama?		
7. Da li se zahteva od vaših radnika mlađih od 18 godina da rade na visini?		
8. Da li se zahteva od vaših radnika mlađih od 18 godina da rade pod zemljom?		
9. Da li se zahteva od vaših radnika mlađih od 18 godina da rade pod vodom?		
10. Da li se zahteva od vaših radnika mlađih od 18 godina da rade sa hemikalijama (pesticidima, lepkom, itd.), eksplozivima ili radijacijom?		
11. Da li su radna mesta vaših radnika mlađih od 18 godina previše tamna ili bez ventilacije?		
12. Da li su vaši radnici mlađi od 18 godina izloženi drugim stvarima, procesima ili uslovima lošim za zdravlje ili bezbednost _____? Navesti _____		
13. Da li se zahteva od vaših radnika mlađih od 18 godina da rade duže od 8 sati dnevno?		
14. Da li se zahteva od vaših radnika mlađih od 18 godina da rade tokom noći?		
15. Da li se zahteva od vaših radnika mlađih od 18 godina da rade subotom i nedeljom?		

D5. Da li se BILO KOM VAŠEM SEZONSKOM RADNIKU MLAĐEM OD 18 GODINA desilo nešto od navedenog tokom ove sezone kao posledica njegovog/njenog rada? (navesti „DA“ ili „NE“ za svaku opciju)	Da	Ne
1. Površne povrede ili otvorene rane		
2. Lomovi		
3. Dislokacije, iščašenja, uganuća		
4. Opekotine, ogrebotine, šurenje ili promrzline		
5. Problemi sa disanjem		
6. Problemi sa očima		
7. Problemi sa kožom		
8. Problemi sa stomakom/dijareja		
9. Visoka temperatura		

10. Ekstremni zamor		
11. Ostalo (navedite) _____		

D5a. Ukoliko je odgovor na bilo koji od ovih iskaza da, molimo Vas da bliže objasnite kako ste obezbedili zdravstvenu zaštitu radnicima

1. Sami su se pobrinuli
2. Njihovi roditelji su se pobrinuli
3. Drugi radnici su se o tome pobrinuli
4. Sam sam se pobrinuo
5. Odveo sam dete do najbližeg doma zdravlja
6. Ostalo, navesti _____

HVALA NA SARADNJI!

3. Vodič za fokus grupu sa decom

Broj učesnika: 8-12

Trajanje: 90 min

Uvod: 10 min

Diskusija: 70 min

Pauza: 10 min

Glavne teme za diskusiju:

1. Odrastanje na selu: škola, porodica, rad i slobodno vreme (20 min)
2. Stavovi o radu i obrazovanju (25 min)
3. Radno angažovanje, iskustva, prednosti i opasnosti (25 min)

Uvod, objašnjenje projekta i metodologije

A. Moderator se predstavlja i objašnjava svrhu projekta.

Dobar dan, ja sam _____ i biću moderator današnje diskusije. Dolazim iz beogradske istraživačke organizacije SeConS. U saradnji sa MOR-om, SeConS sprovodi istraživanje o radnom angažovanju dece u srpskim selima. Pozvali smo vas da učestvujete u današnjoj raspravi kao predstavnike dece koja su odrasla na selu i kao nekoga ko ima iskustva sa usklađivanjem obrazovanja, porodičnih dužnosti i slobodnog vremena u seoskoj sredini. Ovo vaše iskustvo nam je važno kako bismo shvatili kako deca odgovaraju na zahteve obrazovnog sistema i poljoprivredne ekonomije. Nadamo se da ćemo doneti zaključke i preporuke vezane za načine poboljšanja uslova života i razvojne perspektive dece u seoskim područjima u Srbiji. Pre nego što započnemo, objasniću vam način na koji ćemo raditi u ovoj fokus grupi i odgovoriti na vaša pitanja.

B. Objašnjenje procesa rada fokus grupe

Fokus grupa je istraživački postupak sličan intervjuisanju, ali umesto postavljanja pitanja svakom članu grupe pojedinačno, postaviti ćemo opšta pitanja čitavoj grupi, a vi biste trebalo da o njima raspravljate međusobno, i na taj način dođete do jednog ili više odgovora. Trebalo bi više da se obraćate jedni drugima nego meni i slobodno da iznosite svoje mišljenje, bez obzira na to koliko je drugačije od mišljenja drugih ljudi.

Ceo razgovor će biti zvučno snimljen i analiziran kasnije, ali će zapisi biti poverljivi i ništa što kažete neće biti povezano s vašim imenom. Diskusija će trajati sat i po, a na sredini ćemo imati kratku pauzu.

C. Pozovite učesnike da se predstavite i prikupite osnovne informacije o njima (obrazac A u PRILOGU).

Budite ljubazni da se predstavite. Molimo vas da nam kažete vaše ime, koliko imate godina i u koji razred idete.

Teme za grupnu diskusiju

---

1. Odrastanje na selu: škola, porodica, rad i slobodno vreme (20 min)

Ispitivati

1. Kako izgleda život dece u ovom selu? Kako izgleda vaš dan? Kako provodite vreme (radne dane, vikende, raspuste)? Koje su razlike u različita godišnja doba?
2. Kako većina porodica živi ovde? Na koji način zarađuju za život? Kakve su njihove navike? Ko radi šta u porodici? Koja je razlika između zadataka roditelja i dece? Koje su razlike između dečaka i devojčica? Ukoliko je odgovor da, zašto?
3. Kako deca usklađuju svoje školske dužnosti, kućne dužnosti i slobodno vreme?

2. Stavovi o radu i obrazovanju (25 min)

Ispitivati

1. Koliko je važno obrazovanje za decu? Do kog stepena se treba obrazovati? Koje profesije su najbolje? Za dečake? Za devojčice?
2. Koliko roditelji daju podršku deci po pitanju školskih zadataka i ostvarivanja obrazovnih planova? Koje su glavne prepreke u postizanju željenog obrazovanja?
3. Koliko je važno rano uspostaviti radne navike? U kojim godinama bi deca trebalo da počnu da rade u domaćinstvu i u polju? Šta bi trebalo da bude uobičajena količina posla za različite uzraste (5, 10, 15 godina)?
4. Da li bi trebalo da postoji razlika između dečaka i devojčica u pogledu vrste posla, količine posla, uzrasta kada počinju da rade, itd.?
5. Da li volite da radite na gazdinstvu i u domaćinstvu? Šta volite, a šta ne volite da radite? Zašto?
6. Da li planirate da ostanete na selu i bavite se poljoprivredom nakon što završite obrazovanje? Posle kog stepena obrazovanja?

3. Radno angažovanje, iskustva, prednosti i opasnosti (25 min)

Ispitivati

1. Koliko deca u ovom selu rade? Koji su to uobičajeni radni zadaci u domaćinstvu? Koji su to njihovi uobičajeni radni zadaci na gazdinstvu, u polju, u voćnjaku, u štali? Da li deca ponekad idu da rade na tuđim gazdinstvima i da li deca iz drugih domaćinstava ponekad dolaze da rade na vašem gazdinstvu?
2. Da li postoji razlika između sezona? Koliko deca rade kada ima najviše posla u polju i kako to usklađuju sa školskim obavezama? Ako su deca u određenom periodu odsutna iz škole, kako nastavnici na to gledaju?
3. Da li ste ponekad previše umorni od rada na gazdinstvu/u domaćinstvu? Kada se to dešava i zbog čega, zbog kojih dužnosti?
4. Da li postoje neke rizične aktivnosti koje deca obavljaju? Koje su opasnosti? Da li znate za slučaj da je dete povredilo životinja ili da se povredilo rukujući alatom, da se otrovalo hemikalijama, opeklo, itd.?

Za kraj:

Pre nego što zaključimo ovu diskusiju, želite li da dodate još neki komentar ili zapažanje koja se tiče rada dece u poljoprivredi?

ZAHVALJUJEMO VAM NA LJUBAZNOJ SARADNJI!

4. Vodič za fokus grupu sa roditeljima

Broj učesnika: 8-12

Trajanje: 90 min

Uvod: 10 min

Diskusija: 70 min

Pauza: 10 min

Glavne teme za diskusiju:

1. Odrastanje na selu: škola, porodica, rad i slobodno vreme (15 min)
2. Stavovi o radu i obrazovanju dece (25 min)
3. Radno angažovanje dece, iskustva, prednosti i opasnosti (30 min)

Uvod, objašnjenje projekta i metodologije

A. Moderator se predstavlja i objašnjava svrhu projekta.

Dobar dan, ja sam _____ i biću moderator današnje diskusije. Dolazim iz beogradske istraživačke organizacije SeConS. U saradnji sa MOR-om, SeConS sprovodi istraživanje o radnom angažovanju dece u srpskim selima. Pozvali smo vas da učestvujete u današnjoj raspravi kao roditelje dece koja odrastaju na selu i pošto imate iskustva sa usklađivanjem obrazovanja, porodičnih dužnosti i slobodnog vremena u seoskoj sredini. Ovo vaše iskustvo nam je važno kako bismo shvatili kako deca odgovaraju na zahteve obrazovnog sistema i poljoprivredne ekonomije. Nadamo se da ćemo doneti zaključke i preporuke vezane za načine poboljšanja uslova života i razvojne perspektive dece u seoskim područjima u Srbiji. Pre nego što započnemo, objasniću vam način na koji ćemo raditi u ovoj fokus grupi i odgovoriti na vaša pitanja.

B. Objašnjenje procesa rada fokus grupe

Fokus grupa je istraživački postupak sličan intervjuisanju, ali umesto postavljanja pitanja svakom članu grupe pojedinačno, postaviti ćemo opšta pitanja čitavoj grupi, a vi bi trebalo da o njima raspravljate međusobno, i na taj način dođete do jednog ili više odgovora. Trebalo bi više da se obraćate jedni drugima nego meni i slobodno da iznosite svoje mišljenje, bez obzira na to koliko je drugačije od mišljenja drugih ljudi.

Ceo razgovor će biti zvučno snimljen i analiziran kasnije, ali će zapisi biti poverljivi i ništa što kažete neće biti povezano s vašim imenom. Diskusija će trajati sat i po, a na sredini ćemo imati kratku pauzu.

C. Pozovite učesnike da se predstavite i prikupite osnovne informacije o njima (obrazac A u PRILOGU).

Budite ljubazni da se predstavite. Molimo vas da nam kažete vaše ime, zanimanje i sastav vašeg domaćinstva.

Teme za grupnu diskusiju

---

1. Odrastanje na selu: škola, porodica, rad i slobodno vreme (15 min)

Ispitivati

1. Kako izgleda život dece u ovom selu? Kako izgleda njihov dan? Kako oni provode vreme? Kako deca usklađuju svoje školske dužnosti, kućne dužnosti i slobodno vreme? Koje su razlike u različita godišnja doba?
2. Kako većina porodica živi ovde? Na koji način zarađuju za život? Kakve su njihove navike? Ko radi šta u porodici? Koja je razlika između roditelja i dece? Koje su razlike između dečaka i devojčica?
3. Šta bi ste želeli da priuštite svojoj deci, a niste u mogućnosti?

2. Stavovi o radu i obrazovanju dece (25 min)

Ispitivati

1. Koliko je važno obrazovanje za decu? Do kog stepena se treba obrazovati? Koje profesije su najbolje? Za dečake? Za devojčice?
2. Kako ocenjujete kvalitet obrazovanja za svoju decu? Koje su glavne prepreke kvalitetnom obrazovanju vaše dece?
3. Koliko roditelji daju podršku deci po pitanju školskih zadataka i ostvarivanja obrazovnih planova? Koje su glavne prepreke u postizanju željenog obrazovanja?
4. Koliko je važno rano uspostaviti radne navike? U kojim godinama bi deca trebalo da počnu da rade u domaćinstvu i na farmi? Šta bi trebalo da bude uobičajena količina posla za različite uzraste [5, 10, 15 godina]?
5. Da li bi trebalo da postoji razlika između dečaka i devojčica u pogledu vrste posla, količine posla, uzrasta kada počinju da rade, itd.? Ako je odgovor da, zbog čega?
6. Da li želite da vaša deca ostanu u selu i bave se poljoprivredom? Molimo objasnite. Da li deca planiraju da ostanu? Šta bi ih motivisalo da to učine?

Radno angažovanje, iskustva, prednosti i opasnosti (30 min)

Ispitivati

1. Koliko deca u ovom selu rade? Koji su to njihovi uobičajeni radni zadaci u domaćinstvu? Koji su to njihovi uobičajeni radni zadaci na gazdinstvu, u polju, u voćnjaku, u štali? Da li deca ponekad idu da rade na tuđim gazdinstvima i da li deca iz drugih domaćinstava (i seoskih i gradskih!) ponekad dolaze da rade na vašem gazdinstvu?
2. Da li postoji razlika između sezona? Koliko deca rade kada ima najviše posla u polju i kako to usklađuju sa školskim obavezama? Ako su deca u određenom periodu odsutna iz škole, kako nastavnici na to gledaju?
3. Da li postoje neke rizične aktivnosti koje deca obavljaju? Koje su opasnosti? Da li znate za slučaj da je dete povredilo životinja ili da se povredilo rukujući alatom, da se otrovalo hemikalijama, opeklo, itd.?
4. Da li znate šta znači pojam „dečji rad“? Da li ste upoznati sa zakonskim odredbama koje se tiču dečjeg rada? Sa koliko godina dete sme biti formalno zaposleno? Koje radne aktivnosti se smatraju nezakonitim za decu? Da li ste primetili slučajeve dečjeg rada u vašem selu?

Za kraj:

Pre nego što zaključimo ovu diskusiju, želite li da dodate još neki komentar ili zapažanje koja se tiče rada dece u poljoprivredi?

ZAHVALJUJEMO VAM NA LJUBAZNOJ SARADNJI!

5. Protokol za intervju sa lekarom/medicinskom sestrom

1. Predstavljanje anketara i projekta

Dobar dan, ja sam _____ iz istraživačke organizacije SeConS. U saradnji sa MOR-om, SeConS sprovodi istraživanje o radnom angažovanju dece u srpskim selima.

Cilj istraživanja je jačanje baze znanja o položaju dece koja su angažovana u poljoprivrednim aktivnostima u Srbiji, utvrđivanjem prirode, obrazaca, rasporeda, dinamike, uzroka i posledica dečjeg rada u poljoprivredi u tri regiona u Srbiji. Kvalitetne informacije iz „prve ruke“, iz neposrednog iskustva onih koji rade sa decom i poznaju njihove stavove i ponašanja su od izuzetnog značaja. Odabrani ste se kao jedan od 15 ispitanika u Srbiji koje će nam dati različite stavove i objašnjenja dečjeg rada u poljoprivredi. Informacije koje ćete izneti tokom razgovora će biti navedene u izveštaju bez imena ili bilo kojih drugih ličnih informacija kojima bi se otkrio vaš identitet.

2. Dobijanje saglasnosti za intervju

Ovaj razgovor će trajati oko 45 minuta. Potrebni su nam odgovori koji će biti maksimalno informativni i iskreni. Vaši lični uvidi i tumačenja su veoma važni, tako da ne postoje tačni i pogrešni odgovori na postavljena pitanja, već samo što su moguće detaljnije pružene informacije o postavljenim temama. Tokom razgovora slobodno recite ako ne znate odgovor na određeno pitanje, ili ako mislite da bi trebalo da bude formulisano drugačije, ili da se proširi kako bi se problem bolje obradio.

Naš posao će biti umnogome lakši ukoliko budemo imali zvučni zapis ovog intervjuja, pa vas molim za saglasnost da ovaj razgovor bude snimljen.

3. Realizacija intervjuja (uputstvo anketaru)

Ljubazno zamolite da se intervju obavi u prostoru u kome vas neće uznemiravati. Držite se toka razgovora i pitanja iz ovog vodiča. Gledajte u svog sagovornika, dozvolite mu da bude potpuno svestan vašeg interesovanja za njegove odgovore. Koncentrišite se na produblјivanje razgovora i dobijanje potrebnih informacija, a ne na zapisivanje beležaka.

Preporučuje se da se držite redosleda pitanja u vodiču i da ne dozvolite ispitaniku da pravi velike digresije. Važno je započeti sa uvodnim i opštim pitanjima o ispitaniku i instituciji i nakon toga dozvoliti da razgovor teče što je moguće opuštenije. Proverite da nijedna tema nije ostala nepokrivena i da se dovoljno detaljno razgovaralo o svim važnim pitanjima.

1. Život dece u selu

Kako izgleda život dece u ovom selu?

Kako izgleda njihov dan? Kako provode vreme?

Kako deca usklađuju svoje školske dužnosti, kućne dužnosti i slobodno vreme? Koje su razlike u različita godišnja doba?

Da li postoje razlike u načinu života dece između različitih tipova porodice?

Da li stanovnici imaju zdravstveno osiguranje? Koji je glavni način na koji se ljudi brinu o zdravlju?

Šta je sa decom? Da li ih roditelji dovode kod vas ili sami brinu o njima?

2. Zdravlje seoske dece

Po vašem mišljenju, koliko su zdrava deca u ovom selu? Da li ima nekih hroničnih bolesti?

Epidemija?

Koliko redovno deca iz ovog sela obavljaju sistematske preglede? Da li vode zdrav život? Ako ne, koji su glavni rizici za zdravlje? Koje su to nezdrave navike?

Kakav je odnos njihovih roditelja prema zdravlju i zdravstvenoj zaštiti?

Koliko često su deca u ovom selu izložena opasnostima po zdravlje i povredama, i kojim? Koji su glavni izvori opasnosti?

Da li znate za povrede i bolesti dece čiji je uzrok poljoprivredni rad, odnosno rad oko okućnice, u polju, na gazdinstvu, u štali? Da li ima povreda čiji su uzroci životinje, oštri alati, poljoprivredne mašine, pesticidi i drugi toksini, lovačke puške, motorne testere, itd.?

Ukoliko ih ima, molimo vas da opišete neke od skorijih slučajeva.

Da li u selu organizujete bilo kakvu prevenciju u vezi sa pomenutim opasnostima i eventualnim povredama?

3. Dečji rad

Po vašem saznanju, koliko često se deca angažuju za rad u poljoprivredi, na gazdinstvu, za rad u polju, za staranje o životinjama?

Da li u ovom pogledu postoji razlika između dečaka i devojčica? Molim vas da objasnite razliku.

Da li deca iz drugih sela i/ili gradova dolaze u ovo selo na rad? U kojoj sezoni i za koje poslove?

Ko je glavni poslodavac deci u ovom selu?

Kako se rad u poljoprivredi odražava na zdravlje dece?

Da li znate šta znači pojam „dečji rad“? Da li ste upoznati sa zakonskim odredbama koje se tiču dečjeg rada? Sa koliko godina dete sme biti formalno zaposleno? Koje radne aktivnosti se smatraju nezakonitim za decu? Da li ste приметili slučajeve dečjeg rada u vašem selu?

*****

Zahvaljujemo na odvojenom vremenu! Ove informacije će biti veoma korisne za dalji rad na prevenciji dečjeg rada i podizanju svesti o negativnim posledicama dečjeg rada na razvoj deteta.

6. Protokol za intervju sa nastavnikom

1. Predstavljanje anketara i projekta

Dobar dan, ja sam _____ iz istraživačke organizacije SeConS. U saradnji sa MOR-om, SeConS sprovodi istraživanje o radnom angažovanju dece u srpskim selima.

Cilj istraživanja je jačanje baze znanja o položaju dece koja su angažovana u poljoprivrednim aktivnostima u Srbiji, utvrđivanjem prirode, obrazaca, rasporeda, dinamike, uzroka i posledica dečjeg rada u poljoprivredi u tri regiona u Srbiji. Kvalitetne informacije iz „prve ruke“, iz neposrednog iskustva onih koji rade sa decom i poznaju njihove stavove i ponašanja su od izuzetnog značaja. Odabrani ste se kao jedan od 15 ispitanika u Srbiji koje će nam dati različite stavove i objašnjenja dečjeg rada u poljoprivredi. Informacije koje ćete izneti tokom razgovora će biti navedene u izveštaju bez imena ili bilo kojih drugih ličnih informacija kojima bi se otkrio Vaš identitet.

Dobijanje saglasnosti za intervju

Ovaj razgovor će trajati oko 45 minuta. Potrebni su nam odgovori koji će biti maksimalno informativni i iskreni. Vaši lični uvidi i tumačenja su veoma važni, tako da ne postoje tačni i pogrešni odgovori na postavljena pitanja, već samo što su moguće detaljnije pružene informacije o postavljenim temama. Tokom razgovora slobodno recite ako ne znate odgovor na određeno pitanje, ili ako mislite da bi trebalo da bude formulisano drugačije, ili da se proširi kako bi se problem bolje obradio.

Naš posao će biti umnogome lakši ukoliko budemo imali zvučni zapis ovog intervjua, pa Vas molim za saglasnost da ovaj razgovor bude snimljen.

Realizacija intervjua (uputstvo anketaru)

Ljubazno zamolite da se intervju obavi u prostoru u kome vas neće uznemiravati. Držite se toka razgovora i pitanja iz ovog vodiča. Gledajte u svog sagovornika, dozvolite mu da bude potpuno svestan Vašeg interesovanja za njegove odgovore. Koncentrišite se na produblјivanje razgovora i dobijanje potrebnih informacija, a ne na zapisivanje beležaka.

Preporučuje se da se držite redosleda pitanja u vodiču i da ne dozvolite ispitaniku da pravi velike digresije. Važno je započeti sa uvodnim i opštim pitanjima o ispitaniku i instituciji i nakon toga dozvoliti da razgovor teče što je moguće opuštenije. Proverite da nijedna tema nije ostala nepokrivena i da se dovoljno detaljno razgovaralo o svim važnim pitanjima.

1. Život dece u selu

Kako izgleda život dece u ovom selu?

Kako izgleda njihov dan? Kako provode vreme? [dane, vikende, raspuste]?

Kako deca usklađuju svoje školske dužnosti, kućne dužnosti i slobodno vreme? Koje su razlike u različita godišnja doba?

Da li postoji razlika u načinu života dece između različitih tipova porodice? Kako ekonomsko stanje domaćinstva utiče na decu? [roditelji zaposleni u poljoprivredi, roditelji zaposleni u drugim privrednim granama, nezaposleni roditelji]

2. Obrazovanje seoske dece

Recite nam osnovne podatke o vašoj školi: koliko dece ima, koliko razreda, koliko je nastavnika, da li deca iz susednih sela pohađaju ovu školu? Kako je vaša škola opremljena [infrastruktura, pomagala]?

Koliko redovno deca iz ovog sela pohađaju školu?

Koliko dece napušta školu?

Koliko redovno deca uče i rade domaće zadatke?

Koliko su deca iz ovog sela uspešna u obavljanju školskih zaduženja?

Kakav je njihov stav prema obrazovanju generalno, da li nastavljaju dalje posle osnovne škole, koliko njih će pohađati fakultet?

Kakav je stav roditelja prema obrazovanju generalno? Koliko podrške daju svojoj deci?

Da li vaša škola organizuje vannastavne aktivnosti koje seosku sredinu i i kulturno nasleđe približavaju deci?

3. Dečji rad

Koliko često se deca angažuju za rad u poljoprivredi, na gazdinstvu, za rad u polju, za staranje o životinjama?

Da li u ovom pogledu postoji razlika između dečaka i devojčica?

Koliko često rade druge poslove [npr. u građevini, uslugama]? Da li su plaćeni?

Da li deca iz drugih sela i/ili gradova dolaze u ovo selo na rad? U kojoj sezoni i za koji rad?

Da li deca razgovaraju o ovim temama između sebe i sa nastavnicima? Da li se žale ili samo opisuju situaciju?

Ko je glavni poslodavac deci u ovom selu?

Zašto deca rade u ovom selu? Iz navike ili iz nužde?

Koliko to utiče na njihovo obrazovanje? Da li ometa pohađanje škole? Negativno utiče na školski uspeh? Da li im utiče na odluku o daljem obrazovanju? Za one koji zaostaju, da li poljoprivredni rad predstavlja veliku prepreku za napredak u školi, ili je to nešto drugo?

Da li znate šta znači pojam „dečji rad“? Da li ste upoznati sa zakonskim odredbama koje se tiču dečjeg rada? Sa koliko godina dete sme biti formalno zaposleno? Koje radne aktivnosti se smatraju nezakonitim za decu? Da li ste primetili slučajeve dečjeg rada u vašem selu?

Da li škola preduzima aktivnosti ukoliko među učenicima primeti preopterećenost radom? Ako preduzima, koje su to aktivnosti? Ako ne, zbog čega ne?

*****

Zahvaljujemo na odvojenom vremenu! Ove informacije će biti veoma korisne za dalji rad na prevenciji dečjeg rada i podizanju svesti o negativnim posledicama dečjeg rada na razvoj deteta.

7. Vodič za intervjuje za studije slučaja 1 I 2

Uputstvo intervjuerima: Ovo treba da je veoma dubinski intervju koji treba da se obavi sa roditeljima i decom odvojeno. Dakle, svaki roditelj treba da se intervjuiše zasebno, bez da drugi ukućani slušaju i sufliraju, što isto važi i za decu. U domaćinstvu treba da ima ženske i muške dece (bar po jedno) uzrasta 5-17 godina. Osnovni podaci o domaćinstvu se mogu prikupiti od oca ili majke. Ovde je jako važno da se stalno traže odgovori na pitanje ZAŠTO. Što češće postavljajte pitanja zašto je nešto tako kako jeste, zašto tako misle, zašto to rade i sl.

Uvodni tekst obrazloženja za ispitanike:

Nedavno je sprovedeno veliko istraživanje o radu dece u poljoprivredi u Srbiji, za potrebe Međunarodne organizacije rada. Sada se radi dopuna ovog istraživanja dubljim prikazom stanja domaćinstava koje imaju dece oba pola i bave se poljoprivredom. Molim Vas da odvojite malo vremena i da porazgovarate sa mnom o nekim praksama rada na domaćinstvu.

Osnovni podaci o domaćinstvu

Na podatke o domaćinstvu je odgovarao/la _____
(otac, majka)

- Molim Vas navedite ko sve živi u Vašem domaćinstvu, možete navesti za početak imena, godine i srodstvo sa Vama.
- Sad ću vas pitati nešto o svakom članu domaćinstva:
  - **Član 1 (navesti ime, starost i srodstvo sa ispitanikom/com):**
    - Šta je po obrazovanju, koju je najvišu školu završio/la? Zašto se nije školovao/la dalje od toga?
    - Šta radi (da li je zaposlen/a, penzioner/ka, da li radi u poljoprivredi, da li kombinuje više poslova, detaljni opis ekonomskog statusa: zanimanje/a na poslu/poslovima, da li radi na crno, formalno, u poljoprivredi na gazdinstvu, van gazdinstva, van poljoprivrede, za stalno, sezonski, itd.), da li se školuje, gde se školuje, za koje zanimanje?
  - **Član 2 (isto kao prethodno) i tako za sve članove domaćinstva**
- Šta sve poseduje domaćinstvo?
  - Koliko zemljišta? Da li svo zemljište pripada domaćinstvu ili se nešto iznajmljuje?
  - Da li domaćinstvo poseduje kuću? A pomoćne zgrade?
  - Da li domaćinstvo poseduje opremu za poljoprivredu?
  - Vozila?
- Kome pripada imanje? Ko je vlasnik ili ko su vlasnici zemljišta, kuće, pomoćnih zgrada, opreme?
- Šta se proizvodi na imanju? Koje vrste poljoprivrednih proizvoda?
- Ko u domaćinstvu ima glavnu reč kada se odlučuje o tome šta će se raditi na imanju, šta će se proizvoditi, kakav će biti raspored rada, ko će šta da radi?
- Zašto baš ta osoba odlučuje? Zašto je ta osoba glavna?
- Da li je registrovano gazdinstvo? Ko je nosilac gazdinstva? Zašto je ta osoba nosilac?
- Ko šta radi iz domaćinstva u poljoprivredi, da li su neki poslovi nečija posebna dužnost? Kako izgleda podela rada?
- Molim Vas navedite što detaljnije možete koju vrstu posla svako dete obavlja u poljoprivredi (pitati poimence za svako dete)
- Koliko sati u proseku nedeljno svako od te dece radi u poljoprivredi, u sezoni radova i van sezone?
- Da li se neko od dece nekada povredio/la ili razboleo/la kad je radio/la nešto na imanju, neki poljoprivredni posao? Šta je onda bilo?
- Šta mislite, šta je sve opasno u poljoprivrednim poslovima (voćnjak, njiva, bašta, šuma, štala, livada, životinje, mašine, alati, klima, itd.), gde se sve krije rizik za zdravlje i bezbednost? Kako se vi štitite od tih rizika, a kako vaša deca? Kako ste naučili šta je sve opasno, a kako o tome uče vaša deca?

- Da li se deca tokom rada susreću sa nekim od sledećih uslova (pročitati sve uslove iz tabele 1 i ukoliko na neki od uslova kažu DA pitajte na kojem konkretno)?
- Da li deca učestvuju u nekom od sledećih poslova? (pročitati poslove iz tabele 2)
- Da li domaćinstvo angažuje za stalno/u sezoni radova još nekoga da radi na imanju ko ne živi u domaćinstvu? Koga? Da li se tim osobama plaća? Koliko? Kako pronalazite te osobe? U kojim mesecima najviše rade? Da li među njima ima dece, kog uzrasta i koliko? Da li su to deca iz ovog sela, iz drugog sela ili iz grada?
- Kako bi vaše domaćinstvo izlazilo na kraj ako niko od dece ne bi radio u poljoprivredi?

Otac/Majka

- Koliko opstanak Vašeg domaćinstva zavisi od poljoprivrede? Da li trošite u domaćinstvu sve što proizvedete ili nešto prodajete?
- Šta prodajete i koliko?
- Kada biste ocenili koliki je prihod od prodaje poljoprivrednih proizvoda u odnosu na ukupni prihod domaćinstva, koliko bi to bilo? Skoro 100 procenata, pola, koliko?
- Kako biste ocenili materijalni položaj svog domaćinstva, da li biste rekli da spadate među siromašnije, srednje ili imućnije?
- Da li biste voleli više da proizvodite? Šta Vas sprečava? Da li ste razmišljali da povećate proizvodnju za tržište? Šta Vam je za to potrebno? Koje su najveće prepreke? Da li imate plan kako te prepreke da savladate?
- Šta je najvažniji razlog da deca rade u poljoprivredi u Vašem domaćinstvu? (pomažu, menjaju nekog ko ne može privremeno da radi, dopunjavaju prihod, uče se da rade, šta su najvažniji razlozi)?
- Kako se deca uključuju u poljoprivredni rad? Molim Vas pokušajte da opišete kada najranije počinju, šta rade, kako ih podučavate...
- Da li vole da se uključuju ili morate da ih terate?
- Koje dete najviše učestvuje u poljoprivrednim poslovima? ZAŠTO?
- Da li među decom postoje razlike u podeli poslova, opterećenju? ZAŠTO?
- Da li deca dobijaju novac ili neku drugu nadoknadu za obavljen posao u poljoprivredi? U kojim situacijama i koliko?
- Koje poslove deca obavljaju u kući? (pitati za svako dete poimence)
- A kada počinjete da ih uključujete u kućne poslove? Koje poslove prvo obavljaju? Koje dete najviše učestvuje u kućnim poslovima? Zašto?
- Da li među njima postoje razlike u podeli kućnih poslova? Ako da, zašto?
- Da li mislite da dečaci i devojčice treba da obavljaju različite poslove? Molim Vas da pojasnite odgovor.
- Šta mislite, koliko je važno školovanje dece? Koji nivo obrazovanja biste Vi želeli škole da oni završe (srednja škola, fakultet)?
- Da li savetujete decu prema kojoj vrsti škole da se usmere, šta bi bilo dobro da završe, kakvo zanimanje sutra da odaberu? Koje su to škole i zanimanja, molim Vas kažite za svako dete?
- Ko će naslediti imanje? Zašto ste odlučili da tako rasporedite imanje na naslednike?
- Da li su deca nekad premorena zbog rada u poljoprivrednim poslovima?

- Da li su deca imala povrede zbog rada u poljoprivredi?
- Da li su nekad morala da izostaju iz škole ili da propuste da urade neke domaće zadatke zato što su morala da rade u poljoprivredi?
- Kako Vi vidite budućnost svoje dece? Šta biste najviše voleli za njih da učinite, kako da ih usmerite?
- Na koga se (svako dete pojedinačno) najviše ugleda u porodici? Zašto?

Deca

NAPOMENA: NAVESTI POL I STAROST SVAKOG DETETA U TRANSKRIPTU

- Koliko ti imaš braće i sestara? Koji/a si ti po redu?
- Da li ideš u školu? Da li voliš školu? Šta voliš u školi a šta ne?
- Šta bi voleo/la da budeš kad porasteš? Da li si o tome razmišljao/la?
- Hajde mi, molim te opiši kako izgleda jedan tvoj običan dan, kad ideš u školu. [može da bude dan pre razgovora ako je bio radni dan] A kako izgledaju tvoji najnaporniji dani u godini? Kada je to, šta sve radiš, da li ideš u školu tog dana, do koliko sati radiš, koliko dana to traje?
- Šta sve obavljas od poslova na imanju? Koje poslove voliš a koje ne? Zašto?
- Da li ti je nešto mnogo teško od tih poslova?
- Da li se nekad osećaš umorno zbog toga?
- Da li radiš više nego druga braća/sestre? Zašto? [i ako više i ako manje]
- Da li nekada radiš kod nekog drugog na imanju? Ko je to, komšije, rođaci ili neko nepoznat? Da li nekad ideš i u drugo selo da bi radio/la poljoprivredne poslove? Kada najčešće radiš kod drugog? Da li za to dobijaš novac ili neku drugu vrstu nadoknade i koju? Ako je novac, koliko obično dobijaš dnevno i za koji posao?
- Da li dobijaš novac ili neku drugu nadoknadu za ono što radiš na imanju svoje porodice? Kada, šta [koliko] i za koje poslove?
- Šta sve radiš od poslova u kući? Šta sve voliš da radiš a šta ne?
- Da li radiš više u kući nego druga braća/sestre? Zašto? [i ako više i ako manje]
- Šta misliš kada dete, sa koliko godina treba da počne da radi na imanju, u poljoprivredi?
- Šta misliš kada dete treba da počne da radi u kući kućne poslove?
- Da li se to razlikuje kod dečaka i devojčica, šta ko treba da radi? Zašto? [i ako da i ako ne]
- Ko tebe najviše uči šta treba da radiš u poljoprivredi?
- Ko te najviše uči kako da obavljaš kućne poslove?
- Ko ti pomaže u školskim zadacima?
- Da li ti roditelji kažu šta bi voleli da upišeš posle ove škole? Šta je to? Zašto to?
- Da li ti roditelji kažu šta bi voleli da radiš kad porasteš? Šta je to? Zašto to?
- Da li si se nekada povredio/la ili razboleo/la kad si radio nešto na imanju, neki poljoprivredni posao? Šta je onda bilo?

- Šta misliš šta je sve opasno u poljoprivrednim poslovima (voćnjak, njiva, bašta, šuma štala, livada, životinje, mašine, alati, klima, itd.), gde se sve krije rizik za tvoje zdravlje i bezbednost? Kako se ti štitiš od tih rizika, a kako to rade ostali u porodici? Od koga si učio/la šta je sve opasno i kako se prema tome odnose ostali tvoji ukućani?
- Da li se tokom rada u poljoprivredi susrećeš sa nekim od sledećih uslova: (pročitati sve uslove iz tabele 1 i ukoliko na neki od uslova kažu DA pitajte na kojem konkretno)
- Da li radiš neke od sledećih poslova: (pročitati poslove iz tabele 2)
- Da li u školi nekada razgovarate o poslovima u poljoprivredi, kako se šta radi? A da li razgovarate i o rizicima i opasnostima i kako se to sprečava? O čemu razgovaraš sa vršnjacima, a o čemu sa nastavnicima ili učiteljem/icom? Da li si u školi imao/la neko predavanje o opasnim poslovima u poljoprivredi?
- Da li imaš dovoljno slobodnog vremena, koliko bi želeo/la? Ako ne, zašto, zbog čega nemaš dovoljno slobodnog vremena?
- Šta najviše voliš da radiš u slobodno vreme?
- Da li voliš život na selu i zašto? Da li bi voleo/la da ostaneš da živiš ovde i čime bi se bavio/la?

HVALA NA SARADNJI!

Tabela 1

1. Prašina, isparenja, gas
2. Vatra ili plamen
3. Ekstremna hladnoća, toplota ili vlažnost
4. Jaka buka i vibracije
5. Rad na visini
6. Rad pod zemljom
7. Rad pod vodom
8. Rad sa hemikalijama (pesticidi, lepak, itd), eksplozivima
9. Radijacija, ultravioletno zračenje
10. Nošenje teškog tereta
11. Rad u nefiziološkom položaju tela
12. Rad sa opasnim mašinama i oštrim predmetima (alatima)
13. Prekovremeni rad
14. Rad u previše tamnom prostoru ili prostoru bez ventilacije
15. Maltretiranje ili fizičko nasilje na radnom mestu
16. Verbalno, psihičko ili seksualno nasilje na radnom mestu
17. Smanjenje plate bez adekvatnog razloga
18. Rad van mesta prebivališta dece mlađe od 15 godina
19. Nešto drugo, navesti šta _____

Tabela 2

Lov
Ribolov
Šumarstvo (gajenje šuma i ostale šumarske delatnosti)
Seča drveća
Sakupljanje drva za ogrev
Skupljanje šumskih plodova

8. Vodiči za intervjuje za studiju slučaja 3

8.1 Upitnik za kompaniju koja zapošljava decu

Dobar dan, ja sam _____ i radim za beogradsku istraživačku organizaciju SeConS. U saradnji sa Međunarodnom organizacijom rada, SeConS sprovodi istraživanje o radnom angažovanju dece u srpskim selima.

U prethodnom periodu sprovedeno je anketno istraživanje u 15 opština u Srbiji, a Temerin je bio jedna od tih opština. Realizovano je i kvalitativno istraživanje sa decom, roditeljima, nastavnicima i zdravstvenim radnicima.

U cilju dobijanja detaljnijih informacija, u ovoj fazi istraživanja od velikog značaja bi nam bilo da dobijemo dodatne informacije vezane za vašu kompaniju i njena iskustva u vezi sa zapošljavanjem lica mlađih od 18 godina.

Molimo Vas da se, za početak, predstavite i kažete nam na kojoj poziciji ste zaposleni u ovoj firmi, koliko dugo radite i koja su vaša zaduženja.

Opis kompanije

Napomena: Ukoliko je isti ispitanik već popunjavao upitnik za firme koje se bave poljoprivredom i zapošljavaju decu, preskočiti naredni set pitanja (do Angažovanje dece).

- ─ Kada je osnovana kompanija? Molimo Vas da nam opišete njen istorijat (privatizacija, transformacija, promena delatnosti, diversifikacija i sl.).
- ─ Koje su glavne delatnosti?
- ─ Koliko je kompanija u smislu broja zaposlenih?
- ─ Kakva je struktura kompanije? Da li ima neke posebne celine, delove, ispostave? Gde je sve teritorijalno raspoređena?
- ─ Koliko je uspešna ova kompanija? Da li beležite rast proizvodnje, profita? Molim Vas da pojasnite.

Angažovanje dece

- ─ Koliko ima zaposlenih u Vašoj kompaniji? Koliko žena, a koliko muškaraca? Koje kvalifikacije poseduju zaposleni, šta čini glavnu radnu snagu?
- ─ Koliko ste dece angažovali u toku prethodne godine? A koliko u proseku tokom poslednjih nekoliko godina? (tokom prethodnih 5 godina)
- ─ Kada, u kojim periodima godine se angažuju deca?
- ─ Na koji način angažujete decu, preko kojih kanala?
- ─ Kog su uzrasta deca?
- ─ Koliko je u prošloj godini bilo dečaka a koliko devojčica?
- ─ Koje poslove obavljaju deca? Da li posoje razlike između uzrasta, pola, iskustva na osnovu kojih raspoređujete decu na različite poslove?

- Odakle dolaze deca koja rade kod Vas? (iz opštine Temerin ili iz drugih opština i kojih)
- Koliko je prosečno radno vreme dece tokom dana u vrhu sezone? Koliko rade dana u nedelji?
- Da li su deca tokom rada izložena nečem od sledećeg: (precizno navesti sa liste stvari koje su navedene u tabeli 1 koju ste dobile i ako nešto potvrdite neka pojasne malo, opišu)
- Da li se dešavalo da deca pretrpe neke zdravstvene probleme za vreme rada? Koji su to bili problemi? Šta se u tom slučaju radilo?
- Da li deca rade uz ugovor? Kakav tip ugovora? (Detaljan opis šta ugovor sadrži, koja su prava i obaveze, ako je moguće da se dobije informacija ili primerak ugovora).
- Da li tražite saglasnost roditelja da se deca radno angažuju? Da li ste imali kontakt sa roditeljima, da li se dešavalo da su roditelji pobunili zbog toga što deca rade?
- Koliko se plaćaju deca, da li postoje razlike u odnosu na odrasle? Da li među decom postoje razlike u zaradama, čime su one uslovljene? Kako se isplaćuju zarade? Na račun, u gotovini?
- Zašto angažujete decu? Kakva su deca radna snaga u odnosu na odrasle?
- Koji su problemi vezani za rad dece? Koje se teškoće u radu dece javljaju?
- Ko nadzire rad dece?
- Da li deca rade u toku školske godine ili samo za vreme raspusta? Ako rade i tokom godine, da li je to radnim danima ili samo vikendom? Da li deca izostaju iz škole zbog rada?
- Da li saradujete sa poljoprivrednim školama? Kako ta saradnja izgleda, šta sadrži? Šta učenici dobijaju tom saradnjom, a šta škole, odnosno đaci?
- Šta bi trebalo unaprediti u angažovanju dece? Šta Vi kao kompanija možete da učinite? Šta treba drugi da učine? Ko i šta treba da učini?

HVALA NA SARADNJI!

Tabela 1

1. Prašina, isparenja, gas
2. Vatra ili plamen
3. Ekstremna hladnoća, toplota ili vlažnost
4. Jaka buka i vibracije
5. Rad na visini
6. Rad pod zemljom
7. Rad pod vodom
8. Rad sa hemikalijama (pesticidi, lepak, itd), eksplozivima
9. Radijacija, ultravioletno zračenje
10. Nošenje teškog tereta
11. Rad u nefiziološkom položaju tela
12. Rad sa opasnim mašinama i oštrim predmetima (alatima)
13. Prekovremeni rad
14. Rad u previše tamnom prostoru ili prostoru bez ventilacije
15. Maltretiranje ili fizičko nasilje na radnom mestu
16. Verbalno, psihičko ili seksualno nasilje na radnom mestu
17. Smanjenje plate bez adekvatnog razloga

---

18. Rad van mesta prebivališta dece mlađe od 15 godina

---

19. Nešto drugo, navesti šta _____

Tabela 2

Lov

Ribolov

Šumarstvo (gajenje šuma i ostale šumarske delatnosti)

Seča drveća

Sakupljanje drva za ogrev

Skupljanje šumskih plodova

8.2 Upitnik za lice koje je radilo za kompaniju koja se bavi poljoprivrednom proizvodnjom

Zdravo, ja sam _____ i radim za beogradsku istraživačku organizaciju SeConS. U saradnji sa Međunarodnom organizacijom rada, SeConS sprovodi istraživanje o radnom angažovanju dece u srpskim selima. U prethodnom periodu sprovedeno je anketno istraživanje u 15 opština u Srbiji, a Temerin je bio jedna od tih opština. Realizovano je i kvalitativno istraživanje sa decom, roditeljima, nastavnicima i zdravstvenim radnicima. U cilju dobijanja detaljnijih informacija, u ovoj fazi istraživanja od velikog značaja bi nam bilo da dobijemo dodatne informacije vezane za tvoje iskustvo u kompaniji koja se bavi poljoprivredom.

Molim te, za početak, da se predstaviš i kažeš nam koliko godina imaš, u kom mestu živiš. Sa kim živiš (broj članova domaćinstva)? Koliko članova tvog domaćinstva ima prihode (broj zaposlenih – i formalno i neformalno zaposlenih, broj penzionera)?

Pol

Godine starosti

Mesto stanovanja

- Kada si radio/la za kompaniju? Koje godine, u kojim mesecima?
- Kako si saznao/la da možeš da se zaposliš u toj kompaniji? Kako je došlo do toga da radiš za tu kompaniju?
- Zašto je radio/la za tu kompaniju? Šta su bili najvažniji motivi? (ovde je važno ispitati i ne samo koji je bio osnovni motiv, već i da li je to bilo na dobrovoljnoj osnovi ili je bila prinuđen/a, da li je nerado išao/la da radi ili rado)
- Kakva su bila tvoja očekivanja, šta si zamišljao/la pre prvog angažmana? Da li si se plašio/la, pribojavao/la? Čega?
- Molim te mi opiši tvoj prvi utisak – koliko si bio/la zadovoljan/a radom u toj kompaniji na skali od 1-10 (ovo je važno pre bilo kog daljeg ispitivanja o iskustvu rada tamo)
- Šta su bile pozitivne strane? A šta su bile negativne? (Onda svaku treba razmotati, šta je to tačno bilo, a ZAŠT). Šta je moglo biti drugačije, bolje?

Ako je nešto od narednog bilo deo razgovora pod prethodnom stavkom onda ga preskočiti.

- Kakvo je bilo radno vreme? Koliko se radilo u toku dana, a koliko dana u nedelji?
- Kako je bio organizovan prevoz do radnog mesta i nazad? Da li je tu bilo nekih problema, je li moglo biti bolje organizovano? Kako? Šta je mogla kompanija tu da učini?

- Kakvi su bili klimatski uslovi rada? [velika vrućina, hladnoća, vlažnost vazduha, kiša...] Da li je bilo teško raditi u takvim uslovima? Šta je uradila kompanija da to olakša? A šta su sami zaposleni uradili da olakšaju?
- Koje si konkretno poslove obavljao/la? [da se opišu detaljno poslovi]
- Da li si tokom obavljanja tih poslova bio/la izložena nekom od sledećih uslova [pročitati uslove navedene u Tabeli 1], svaki koji je imala da opiše zašto, kako, kako je uticalo neposredno ili kasnije na doživljaj, na zdravlje, na osećaj nelagode/prijatnosti, opterećenje i sl.
- Da li su ti imao nekih zdravstvenih problema, ili nekih drugih problema, koji su bili prouzrokovani ovim poslom? Kakvih? Kako su ti problemi sanirani?
- A da li su drugi imali zdravstvenih problema, ili nekih drugih problema? Kakvih? Kako su ti problemi sanirani?
- Sa kim si obavljao/la posao, sa odraslima, sa drugom decom? Kakvi su odnosi bili sa drugima tokom rada? Da li ste mogli da komunicirate, da se družite, pomažete jedni drugima? Kako si se osećao/la zbog takvih odnosa sa drugima?
- Ko vas je nadzirao dok radite, kakvi su bili odnosi sa neposrednim rukovodiocem? Da li je bilo nekih problema? Kako si se osećao/la zbog takvog odnosa rukovodioca?
- Da li si imao/la ugovor o radu? [ako jeste, neka opiše sadržaj tog ugovora, koja je prava imao/la, i slično]
- Da li si imao/la zdravstvenu zaštitu, kao i zaštitu od povrede na radu?
- Kako si bio/la plaćen/a? [po satu, danu, na nedeljnom nivou ili na mesečnom novou] Koliko si bio/la plaćen/a? Da li si plaćan/a na vreme ili si morao/la da čekaš na uplatu i koliko si čekao/la? Da li si plaćan/a u kešu ili na račun?
- Da li smatraš da je ta zarada bila pravična u odnosu na težinu posla? Obrazložiti.
- Da li je tvoja zarada bila ista kao kod drugih koji su obavljali taj posao? Da li postojala razlika u plaćanju između dečaka i devojčica? Da li je postojala razlika u plaćanju između odraslih i dece?
- Na šta si potrošio/la taj novac, zaštota je bio potreban?
- Kako su tvoji roditelji gledali na taj radni angažman? Da li su te podržavali ili ne? Da li su te podsticali ili ne baš rado prihvatili da radiš? Zašto?
- Da li je neko drugi imao uticaj na to da radiš za tu kompaniju?
- Da li si radio/la druge poslove osim toga? Gde, koje vrste, pod kojim uslovima? Je li možeš da uporediš, šta je bilo bolje a šta lošije i zašto?
- Kad bi te neko pitao šta bi preporučio/la da bi kompanija trebalo da unapredi u angažovanju dece, šta bi preporučio/la? Neki njegov/njen savet i neka obrazloži.
- Da li bi preporučio/la ovu kompaniju drugima, prijateljima, rođacima?
- Da li bi ponovo radio/la za ovu kompaniju? Neka obrazloži zašto.

HVALA NA SARADNJI!

Tabela 1

1. Prašina, isparenja, gas

---

2. Vatra ili plamen

---

3. Ekstremna hladnoća, toplota ili vlažnost

---

4. Jaka buka i vibracije

---

5. Rad na visini

---

6. Rad pod zemljom
7. Rad pod vodom
8. Rad sa hemikalijama (pesticidi, lepak, itd), eksplozivima
9. Radijacija, ultravioletno zračenje
10. Nošenje teškog tereta
11. Rad u nefiziološkom položaju tela
12. Rad sa opasnim mašinama i oštrim predmetima (alatima)
13. Prekovremeni rad
14. Rad u previše tamnom prostoru ili prostoru bez ventilacije
15. Maltretiranje ili fizičko nasilje na radnom mestu
16. Verbalno, psihičko ili seksualno nasilje na radnom mestu
17. Smanjenje plate bez adekvatnog razloga
18. Rad van mesta prebivališta dece mlađe od 15 godina
19. Nešto drugo, navesti šta _____

Tabela 2

Lov
Ribolov
Šumarstvo (gajenje šuma i ostale šumarske delatnosti)
Seča drveća
Sakupljanje drva za ogrev
Skupljanje šumskih plodova

Fokus grupne diskusije

Opština i region	Fokus grupna diskusije (FGD)	Datum	Broj učesnika (po polu)
Ćićevac, Šumadija i Zapadna Srbija	Prva FGD sa decom (selo Lučina)	6. oktobar 2017.	11 (5 devojčica, 6 dečaka)
	Druga FGD sa decom (selo Pojate)	26. oktobar 2017.	12 (6 devojčica, 6 dečaka)
	FGD sa roditeljima (selo Lučina)	12. oktobar 2017.	10 (10 žena)
Temerin, Vojvodina	Prva FGD sa decom (selo Staro Djurdjevo)	6. oktobar 2017.	8 (4 devojčica, 4 dečaka)
	Druga FGD sa decom (selo Bački Jarak)	26. oktobar 2017.	8 (4 devojčica, 4 dečaka)
	FGD sa roditeljima (selo Staro Đurđevo)	6. oktobar 2017.	8 (7 žena, 1 muškarac)
Trgovište, Južna i Istočna Srbija	Prva FGD sa decom (selo Donji Stajevac)	6. oktobar 2017.	10 (6 devojčica, 4 dečaka)
	Druga FGD sa decom (selo Radovnica)	28. oktobar 2017.	15 (8 devojčica, 7 dečaka)
	FGD sa roditeljima (selo Donji Stajevac)	6. oktobar 2017.	9 (8 žena, 1 muškarac)

Intervjui sa akterima na lokalnom nivou

Opština i region	Intervju	Datum
Ćićevac, Šumadija i Zapadna Srbija	Intervju sa nastavnikom	12. oktobar 2017.
	Intervju sa doktorom	7. novembar 2017.
Temerin, Vojvodina	Intervju sa nastavnikom	6. oktobar 2017.
	Intervju sa doktorom	1. novembar 2017.
Trgovište, Južna i Istočna Srbija	Intervju sa nastavnikom	5. oktobar 2017.
	Intervju sa doktorom	20. oktobar 2017.